

ROZDZIAŁ I

ROZWÓJ INFRASTRUKTURY MIEJSKIEJ

TOPOGRAFIA TERENU NA PRZEŁOMIE XII I XIII WIEKU

Obecne środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego bardzo szczegółowo opisali E. Drozdowski i S. Kopczyński w pierwszym rozdziale *Dziejów Grudziądza*¹. W dotychczasowej literaturze przedmiotu historycy zbyt dosłownie brali współczesne nam ukształtowanie terenu Starego Miasta i mało uwagi poświęcono geografii historycznej. Efektem tego było idealizowanie warunków topograficznych dla powstania grodu w Grudziądzu. Przykładem jest praca popularnonaukowa S. Myśliborskiego-Wołoskiego². To stanowisko reprezentują również archeolodzy grudziądzcy R. Boguwolski i M. Kurzyńska³.

Grudziądz powstał w XIII w. na pograniczu kultur słowiańskiej i bałtyjskiej. Teren miasta w obecnych granicach administracyjnych był atrakcyjny do zasiedlenia już p.n.e., czego dowodem są stanowiska archeologiczne na Rządzu, sprzed 4000 lat. Właściwy Grudziądz średniowieczny jest otoczony licznymi stanowiskami archeologicznymi. Szczegółowo ten fragment dziejów regionu omówił R. Boguwolski⁴. Nie odnaleziono jednak w obrębie murów średniowiecznych miasta przekonywujących dowodów na istnienie rozwiniętej osady grodowej sprzed XIII w.⁵ W dawnej literaturze historycy rekonstruując dzieje miasta, na wyrost zakładali, że rozwinęło się ono według utartego szablonu, czyli najpierw musiał powstać gród a u jego podnóża podgrodzie. Z tej racji ślady takiego grodu powinny być na Górze Zamkowej⁶.

Zasadniczą przeszkodą do stałego osadnictwa na terenie wytyczonym w XIII w. przez mury obronne, do końca XII w. był brak wody pitnej. W latach dziewięćdziesiątych XIX w., po ponownym odnalezieniu studni na dziedzińcu zamkowym o głębokości 50 m okazało się, że jest to woda zawapniona⁷. Mapy z XVI w. Kacpra Hennebergera dowodzą, że miasto założone zostało w widłach Osy, obecnie już nieczytelnych⁸. Jeszcze w źródłach pisanych

¹ E. Drozdowski, S. Kopczyński, *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego*, [w:] J. Danielewicz [red.], *Dzieje Grudziądza*, Grudziądz 1992, s. 13-164.

² S. Myśliborski-Wołoski, *Szkice grudziądzkie*, Gdynia 1964, s. 9.

³ R. Boguwolski, M. Kurzyńska, *Archeologia północnej części ziemi chełmińskiej*, Grudziądz 2001, s. 90-94. Archeolodzy ci nadal przywiązują wagę do rzekomego nadania z 1065 r. dla klasztoru w Mogilnie. Argumentacja na rzecz grodu na Górze Zamkowej jest w tej pracy następująca: *Mimo, że podczas tych badań nie potwierdzono przedkrzyżackich relikwów fortyfikacyjnych, to lokalizacja grudziądzkiego grodu w miejscu, które dzisiaj nazywamy Górą Zamkową, wydaje się najbardziej prawdopodobna.*

⁴ Zob. R. Boguwolski, *Region Grudziądza w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] J. Danielewicz, *Dzieje* [...], rozdział 3, s. 165-189; R. Boguwolski, M. Kurzyńska, op. cit., s. 56-57. Archeolog ten naszkicował znaleziska na Rządzu z okresu od I w. p.n.e. do II w. n. e. Okresy wcześniejsze zob. ibidem s.11-54; S. Łęga, *Ziemia chełmińska na przełomie epoki brązu i żelaza*, *Rocznik Grudziądzki*:1960, [t. 1], s. 205-250.

⁵ Zob. M. Kurzyńska, *Wyniki nadzorów archeologicznych prowadzonych na terenie Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*: 2001, t. XIV, s. 207-246.

⁶ Zob. W. Sieradzan, *Grudziądz, historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich. Prusy Królewskie i Warmia. Grudziądz*. Opracowanie historyczne, t. 1, z. 4, W. Sieradzan, opracowanie kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1997, s. 5.

⁷ X. Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu w szczególności powstanie i mieszkańcy byłego zamku, jego upadek i zniszczenie*, [J. Hinz, P. Grochowski tłum. z j. niem.], Grudziądz 2002, s.18.

⁸ Zob. Ł. Okulicz-Kozaryn, *Dzieje Prusów*, Wrocław 1997, ryc. 3, Mapa Prus Hennenbergera, wklejka po s. 28. Na tej mapie **Gródek** umieszczony został na obecnym Rządzu. Drugi plan Prus Hennenbergera opublikował M. Haftka, *Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyry*, *Pomerania Antiqua*, t. IV, s. 465, ryc. 2. Na mapie opublikowanej przez M. Haftkę **Gravdenz** jest we widłach Ossy.

z początku XVII w. Kanał Trynka jest nazywany Osą⁹. W odnowionym przywileju lokacyjnym dla Grudziądza, wystawionym przez króla Zygmunta Starego w 1526 r. użyto zwrotu, Osa przepływa pod murami miasta¹⁰. Z lokalizacją Osy problem miał także S. Cackowski¹¹. Obecnie Osa jest rzeką graniczną miasta po przyłączeniu do Grudziądza wsi Owczarki. Odległość do niej od Starego Miasta wynosi około 6 km. Wątpliwości co do Osy na tym odcinku jako granicy posiadał także X. Froelich, pisząc, że za czasów pogańskich Prus tworzyła rzeka Osa albo Mokra zachodnią granicę tego obszaru¹². Z punktu widzenia badawczego można zauważyć, iż poza stwierdzeniem faktu, że Osa podchodziła pod mury Grudziądza historycy, nie wyciągnęli żadnych wniosków co do przynależności terytorialnej miasta, czasu jego powstania¹³. Gdyby odcinek Osy wpadający do Wisły koło Zakurzewa był granicznym, to w tamtej okolicy powinno być średniowieczne grodzisko a takiego nie ma¹⁴.

W zrekonstruowanej natomiast topografii, na początku XIII w. teren pod przyszłe miasto był bagienny i torfiasty. Musiał on być najpierw osuszony. W tamtych czasach takimi obszarami byli zainteresowani cystersi. W tym kręgu kulturowym należy moim zdaniem szukać właściwych twórców Grudziądza. Problem zdrowej wody pitnej dla Grudziądza istniał do końca XIX w. Został on rozwiązany w 1899 r., gdy wybudowano nowoczesne wodociągi ze studniami głębinowymi¹⁵.

W stosunku do zawartości posiadanych informacji badacze w bardzo niewielkim stopniu wykorzystali schematyczny plan Grudziądza z 1772 r, zawierający podział na parcele i nazwiska właścicieli (zob. Ryc. 1)¹⁶.

⁹ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z roku 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601-1603*, Grudziądz 1965, ed. S. Cackowski, s. 10; W. Sieradzan, *Grudziądz* [...], s. 6: *Jak już wspomniano wcześniej, dokument lokacyjny z 1291 r. określił dokładnie granice niewielkiego terytorium miasta. Poczynając od zachodu dotyczyło ono Wisły, od północy Góry Zamkowej, od wschodu dochodziło aż do nieistniejącego już Jeziora Tuszewskiego (Thuwsche) oraz starego koryta Osy, (dziś kanał zwany Trynką).* W starszej literaturze z okresu międzywojennego używano pisowni Ossa. Zob. S. Kopczyński, *Nazewnictwo geograficzne Basenu Grudziądzkiego*, Przegląd Regionalny, R. II: 1996-97, nr 1, s. 15.

¹⁰ X. Froelich, *Geschichte Graudenzer Kreises*, [t. 1], Graudenz 1868, s. 87.

¹¹ *Inwentarz starostwa grudziądzkiego z r. 1603 oraz rejestr dochodów z lat 1601-1603*, ed. S. Cackowski Grudziądz 1965. Wydawca ten „poprawił” źródło poprzez wtrącenie nazwy geograficznej, która w nim nie występuje. W swojej pracy dla określenia koryta Trynki w średniowieczu zastosowałem nazwę Stara Osa. Wg załączonego do wydania indeksu geograficznego¹¹ Osa to: rz., prawy dopływ Wisły, s. 6, 9, 10, 12-14, 18, 19, 25-27, 40, 40, 43; Trynka to: rz. k. Grudziądza 10, 12, 14, 18.

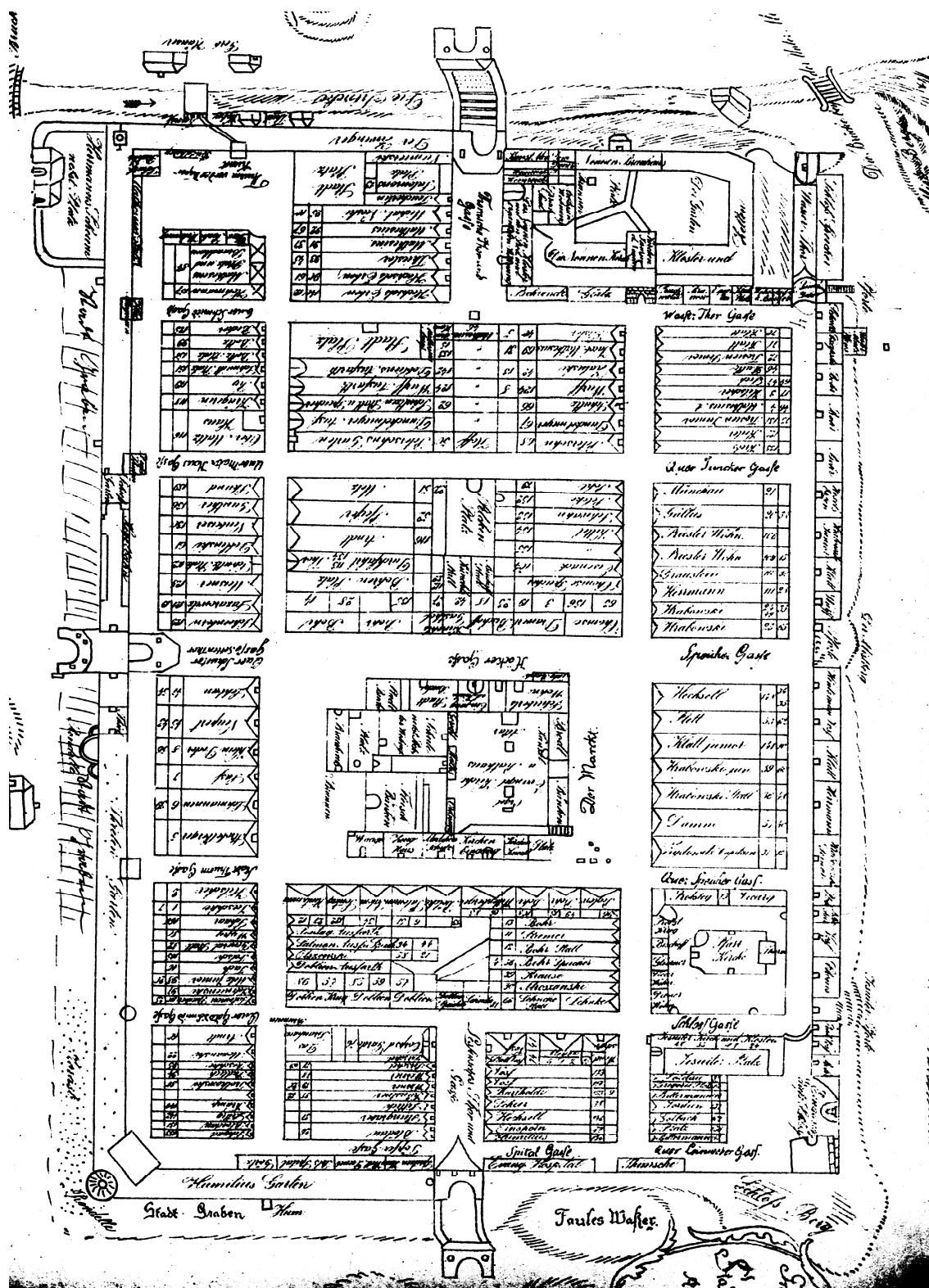
¹² Zob. X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 1.

¹³ Problem Osy szerzej poruszyłem w 1997 r.: M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu*, [w:] *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne*, Grudziądz 1998, s. 76-77.

¹⁴ Zob. R. Boguwolski, M. Kurzyńska, op. cit., s. 81, mapa 4. Wieś Zakurzewo nie figuruje nawet w indeksie miejscowości w tej książce. W przedmowie do niej A. Kola napisał, że zawiera ona po raz pierwszy w literaturze omówienie pełnego katalogu stanowisk archeologicznych obszaru północnej części ziemi chełmińskiej i z tego powodu może ona zainteresować również archeologów i historyków.

¹⁵ Zob. E. Chmielewski, A. Wajler, *100 lat Wodociągów w Grudziądzu. 1899-1999*, Grudziądz 1999, s. 4.

¹⁶ Plan ten publikowali: J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, [t.1]: 1960, s. 38; W. Sieradzan, *Atlas historyczny miasta Grudziądza. Perspektywy publikacji*, Rocznik Grudziądzki: 1996, t. XII, wklejka druga po s. 238; *Die Stadt und der Landkreis Graudenz Aus sieben Jahrhunderten deutscher Geschichte*, N. von Diest-Koerber, G. Meißner, H. J. Schuch, Osnabrück 1976, s. 45. Jak wynika z zaprezentowanych publikacji, większą wagę do tego planu przywiązywali autorzy wydawnictwa niemieckiego, którzy na jego przykładzie dokumentowali obecność żywiołu niemieckiego w mieście. Dla większej czytelności planu dokonali transkrypcji nazewnictwa, popełniając przy tym kilka błędów. Zob. plan katastralny Grudziądza z 1772 r.

Ryc. 1. Plan katastralny Grudziądza z 1772 r.¹⁷

Badacze nie podjęli się odtworzenia legendy tego planu. Dlatego większość parceli odczytali jako kamienice mieszkalne. Natomiast część z nich była zajęta przez bramy i budynki gospodarcze (Ryc. 2).

¹⁷ Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz, op. cit., 8. Grudziądz. Plan miasta 1772.

■ - kamienice mieszczańskie; ■ - bramy wjazdowe na podwórze; ■ - budynki gospodarcze

Rozplanowanie kamienic mieszczańskich pokrywa się z obecną zabudową Grudziądza. Gdzie w XVIII w. nie było kamienic, są duże kamienice czynszowe z przełomu XIX/XX w.

Plan ten umożliwia odtworzenie prawidłowej siatki ulic i parcel, ukazuje na północy miasta jeszcze dwie góry obok Góry Zamkowej oraz bagno. Wg tego planu do Grudziądza od strony północnej wchodziło się przez wąwóz. Góry pełniły rolę wału. Ich obecnością należy tłumaczyć słabość umocnień zamku i miasta z tej strony¹⁸. Najstarszy zachowany widok miasta pochodzi z 1599 r. Jest to ilustracja do dzieła Bartosza Paprockiego *Ogród Królewski*, przypisywana J. Willenbergowi, autorowi drzeworytów zdobiących inne dzieła Paprockiego. Prezentuje ona półfantastyczny widok miasta ujętego od strony wschodniej¹⁹. J. Drozdowska publikując ten drzeworyt określiła go mianem półfantastycznym. Są na nim jednak cenne elementy dla odtworzenia ukształtowania terenu wokół średniowiecznego Grudziądza. Jako zgodne z prawdą należy uznać dwie góry od strony północnej, naniesione na planie z 1772 r. jako *Berg*. Są one również na widoku Grudziądza z 1656 r., przedstawiającego oblężenie miasta przez Szwedów²⁰. Artyleria szwedzka ostrzeliwująca miasto jest usytuowana na wzgórzu. Nie jest to moim zdaniem siedemnastowieczny szaniec, gdyż w przypadku szanca służącego do oblężenia powinien on mieć kształt podkowy noskiem skierowanym w kierunku miasta. W tej sytuacji łatwiej było wtaczać działa. Na planie z 1772 r. zaznaczony jest majdan grodziska. Także na planie z 1756 r. narysowany jest zamek a po drugiej stronie traktu wiodącego do miasta, naprzeciw zamku narysowana została linia zbocza z podpisem *zamek*²¹.

Tego drugiego wzgórza nie ma już rzekomo na planie z 1781 r.²² Plany z 1785 i po 1807 r. tak jednoznacznie nie niwelują tej nieistniejącej obecnie góry w okolicy Rybnego Rynku²³. Można jednak przyjąć, że zanikła ona w związku z rozbudową miasta w XIX w.

Od strony wschodniej i południowej Grudziądz średniowieczny otoczony był widłami Osy. Na jednej z map Hennenbergera z 1576 r.²⁴ (zob. Ryc. 3). Odnoga południowa nazwana została Mokrą i jest szersza od odnogi północnej, obecnej Osy wpadającej 5 km na północ od Grudziądza w okolicy Zakurzewa.

¹⁸ M. Haftka, *Zamki krzyżackie. Szkice z dziejów*, Malbork – Płock 1999, s. 121: *Mur obwodowy całego przedzamcza, jak się zdaje, przede wszystkim był przeznaczony jako pierwsza linia obrony. Jednakże posiadał zadziwiająco słabe elementy obronne.*

¹⁹ Zob. R. Jan Willenberg, [w:] *Grudziądz widoki miasta. Ansichten der Stadt*, Grudziądz 2001, opr. J. Drozdowska, widok 1., s. 9-10.

²⁰ Ibidem, widok 3. *Oblężenie Grudziądza, 4 (14) stycznia 1656 R.*, Willem Swidde wg rysunku Eryka Jönson Dahlbergha, katalog s. 158-159, nota biograficzna o E. J. Dahlberghu na s. 182; *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz*, 4. Widok Grudziądza, 1656.

²¹ *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz*, 7. Grudziądz. Plan miasta z 1756.

²² Ibidem, 9. Grudziądz. Plan miasta 1781. Plan ten zakwalifikowany przez autorów jako pochodzący z 1781 r. nie może być wiarygodny. Jest on stylizowany na osiemnastowieczny. Przy kwerendzie kartograficznej nie zauważono daty jego wykonania, umieszczonej w legendzie: Februar 1910 r. W przypadku tego planu również za oryginalny został on uznany przez A. Gruszeckiego, K. Guranowską-Gruszecką i J. Szerszenia w artykule pt. *Propozycja metody sporządzania miejscowych planów szczegółowych dla obszarów o wartościach kulturowych na przykładzie śródmieścia Grudziądza*, *Ochrona Zabytków*:1980, nr 1, r., s. 16. S. Reszkowski także korzystał z tego planu określając go jako kopię, zob. S. Reszkowski, *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*: 1983, t. VIII, s. 39, ryc. 4: Plan miasta Grudziądza z 1781 r. wg kopii W. Giesego. Badacz ten nie wskazał, kto był autorem oryginału planu. Więcej informacji o tym planie podał J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*: 1960 [t.1], s. 66, Aneks, pkt 7. *Plan von der Königlich. Preuss. Stad Graudentz in West Preussen nebst ihren Vor – Staedten worauff insbesodere die mit Beihülfe Königl. Allerg nädigsten Bau Gelder erbauten Gebaude besonders coloriet sind und zwar... aufgenommen im Monath Maey 1781*, kopia Willy Giese, fot.: Muz. Grudziądz 103.

²³ Zob. ibidem, plany 13 i 14.

²⁴ Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., ryc. 3.

Ryc. 3. Mapy K. Hennenbergera z 1576 r.
A) Mapa z Gródkiem naniesionym na terenie obecnego Rządza²⁵

Przedstawiona przez K. Hennenbergera sieć wodna jest zgodna z mapą geomorfologiczną środkowej części doliny dolnej Wisły²⁶.

²⁵ Za: Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., ryc. 3, po s. 28.

²⁶ Zob. E. Drozdowski, S. Kopczyński, op. cit., ryc. 8, s. 33.

B) Mapa z Gravidencz naniesionym we widły Osy.
Jest to prawidłowa lokacja średniowiecznego Grudziądza w obrębie murów²⁷.

²⁷ Za. M. Haftka, *Uwagi* [...], ryc. 2, s. 465.

PRZYNALEŻNOŚĆ TERYTORIALNA OBSZARU GRUDZIĄDZA W XIII w.

W swoich referatach wygłoszonych w 1997 i 1998 r. zakwestionowałem zasadność poglądu o wczesnopiastowskim rodowodzie miasta²⁸.

Granicą państwową między państwem Polan a pogańskimi Prusami była Osa. Jest to linia graniczna w historiografii nie kwestionowana. Problem badawczy dotyczy tylko obszaru Grudziądza, gdyż w jego okolicy uległa ona rozwidleniu, przechodząc w deltę. W ten sposób powstały dwa ujścia Osy do Wisły. Jedno korytem obecnego Kanału Trynka (częściowo) a drugie koło wsi Zakurzewo. Odległość między ujściami wynosi około 7 km. Przy dosłownej interpretacji dokumentu lokacyjnego Grudziądza z XIII w., przy zastosowaniu obecnego nazewnictwa geograficznego, nie można od strony Starego miasta zobaczyć ujścia Osy²⁹.

Po pierwszej a szczególnie po drugiej wojnie światowej badacze zrezygnowali z consensusu w sprawie pruskiej przynależności obszaru Grudziądza i uznania Starej Osy (obecnie Trynki) za część linii granicznej między Polską a Prusami do XII w. Przez historyków polskich Grudziądz został wmontowany w dzieje państwa wczesnopiastowskiego jako gród graniczny. W historiografii na pierwszoplanową pozycję wysunięto odcinek Osy od Kłódki do Zakurzewa³⁰.

Przy takiej interpretacji linii granicznej milczenie źródeł odnośnie Grudziądza jako grodu granicznego z Prusami jest uzasadnione. W dokumentach źródłowych, nie budzących wątpliwości, Grudziądz wyłonił się dopiero razem z biskupem Chrystianem³¹. Pomija ten gród najważniejszy dokument ustrojowy dla ziemi chełmińskiej, przywilej lokacyjny dla Chełmna i Torunia z 1251 r.³² Również dosłownie Grudziądz nie jest wymieniony w wykazie dóbr wojewody Żyry przed 1222 r.³³ Własnością tego wojewody było Tuszewo koło Grudziądza. Z tego faktu wyprowadzony został, nie potwierdzony źródłowo, wniosek, że domniemany Grudziądz, jako gród piastowski też musiał należeć do Żyry ale nie zachowały się źródła pisane.

Sytuacja ulega wyjaśnieniu, gdy weźmiemy pod uwagę fakt położenia ww. miejscowości, rozdzielonych Starą Osą. Tuszewo było po piastowskiej stronie a przyszły Grudziądz po stronie pruskiej.

²⁸ M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu* [...], s. 75-90; M. Szajerka, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz*, [w:] Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998 r., Grudziądz 2002, s. 81-86.

²⁹ Dosłownie zinterpretowała ten zapis K. Zielińska-Melkowska. Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291*, Toruń 1991, s. 86, przyp. 4.

³⁰ Tradycja staropruskiej przynależności Grudziądza była zapewne jeszcze silna w 2 połowie XVII w., skoro kanonik J. L. Strzesz, opisując dekanat grudziądzki odnotował (wg tłumaczenia H. Ludwińskiej z łaciny na j. polski): *Grudziądz, teutoński Grudziądz, plemiona pruskie początki jego [łączą] z rokiem 1058, z czasem Bolesława Śmiałego. Zabudowały one miejsce i nazwały Gródek, stąd wywodzi się nazwa Grudziądz, gdzie na wyniosłym brzegu Wisły wybudowały małą warownię*, (Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski Culmensi et Pomesaniae episcopo a. 1667-72 factae, Fontes, t. 6-10, ed. B. Czapla Toruń 1903-06, s. 289-312). Tłumaczenie polskie fragmentu dotyczącego Grudziądza M. Szajerka [Ed.], *Jan Ludwik Strzesz Lustracja dekanatu grudziądzkiego*, „Gazeta Grudziądzka”, nr 44/230, 7.11.1997, s. 4. Podobne stanowisko zajął badacz, ukrywający się pod pseudonimem Jasław z Bratkowa w pracy *Album jubileuszowy. Grunwald. Szkic historyczny*, Poznań 1910, s. 6: *Pomimo pozornego uznania zwierzchności Polski, nie ustawali Prusacy w usiłowaniach, by kraj swój zachować w zupełnej swobodzie i wolności. W tym celu wybudowali nad Wisłą przy ujściu Osy, wśród niedostępnych lasów obronny, warowny zamek, zwany Gródek(Grudziądz)”. Na s. 35 badacz ten podał, iż Bolesław Śmiały nadaremnie zamczysko oblegał.*

³¹ Zob. X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 1-3. Tekst nadania ziem dla biskupa Chrystiana przez księcia Konrada Mazowieckiego.

³² Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233-1251 w: Teksty pomników prawa chełmińskiego w przekładach polskich*, red. Z. Zdrójkowski, W. Wróblewski [Tłum.], Toruń 1986.

³³ Zob. J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, Rocznik Grudziądzki: 1970, t. V-VI, s. 24-30.

Sądę, że dla wiernej rekonstrukcji dziejów Pomorza Nadwiślańskiego powinien zostać przywrócony consensus w tej sprawie sprzed I wojny światowej. Obszar Starego Miasta do końca 1 połowy XIII w. trzeba rozpatrywać łącznie z obszarem Pomezanii a nie ziemi chełmińskiej. Za taką tezę przemawia wiele argumentów źródłowych. Podstawowym z nich jest przywilej lokacyjny miasta z XIII w., w którym wytyczenie obszaru zaczęto od strony południowej a skończono na Górze Zamkowej. Ze względu na znaczenie tego dokumentu jako źródła do geografii historycznej przytaczam jego fragment: *Společnosť wasza winna wiedzieć, že za radą i przyzwoleniem naszych braci dališmy miastu Grudziądzowi na ogólny pożytek [obszar] ciągnący się po prawej ręce od bramy, która tam jest widoczna, ku rzece zwanej Osa, aż do pola braci [tzn. Krzyżaków]³⁴ i od tegoż pola trzy sznury ku moczarom do pewnego rowu, a dalej przez nowy rów [biegnący] koło rowu już wymienionego na odległość jednego sznura, która wiedzie do wsi zwanej Kyckholcz, od tego zaś mostu do jeziora zwanego Piaski i w górę do granicy [dóbr] pewnego Polaka, który zwie się Strupes a od granicy tego wzmiankowanego Polaka w dół aż do Wisły i Wisłą w dół aż do zamku, gdzie miasto się kończy. Co zaś w tymże wymienionym [obszarze] wymaga osądzenia, sędzia rzeczzonego miasta Grudziądz zobowiązany jest sądzić. Dališmy również mieszczanom rzeczzonego miasta Grudziądz wolność rybołówstwa na Wiśle od rzeki zwanej Osa aż do jeziora zwanego Rządź, podobnie jak mieszczanom chełmińskim³⁵.*

Przy lekturze tego dokumentu i nałożeniu na niego obecnego nazewnictwa rzek i kanałów możemy mylnie uznać, że pierwotny Grudziądz położony był w Zakurzewie. Błądność tego wnioskowania wykazał już X. Froelich³⁶. Również zapis o rybołówstwie na odcinku od Osy do Rządza wyraźnie wskazuje na obecność wideł w konfrontacji z obecnym ukształtowaniem terenu. Nie ma w nim moim zdaniem przyzwolenia dla połowów przez mieszczan u podnóża zamku. Potwierdzenie przywileju, wystawione przez króla Zygmunta Starego wyraźnie wskazuje, że Osa przepływała pod murami Grudziądz, a nie jak obecnie jest od niego oddalona około 7 km. Dokumenty te zawierają istotną informację o widoku na rzekę z murów miejskich. Obecnej Osy z tego miejsca nie widać. Widać ją było tylko z zamkowej wieży Klimek, o 30 m wysokości.

Przesunięcie granicy pomezkańskiej na Starą Osę tłumaczy milczenie przywileju chełmińskiego o Grudziądz, gdyż był on poza granicami ziemi chełmińskiej³⁷.

Forma opisu granic Chełmna może być pomocna w identyfikacji opisu granicznego zawartego w przywileju lokacyjnym Grudziądz, czyli wzmiance o drodze do wsi Kyckholcz. Wieś ta uważana jest za zaginioną³⁸. Zapis w przywileju lokacyjnym dla Chełmna o drodze do oddalonego o kilkadziesiąt km Kwidzyna może wskazywać, iż wieś Kyckholcz w przywileju grudziądzkim nie musiała być położona bezpośrednio przy granicy Grudziądz. W obydwu dokumentach jest zapis o drogach do tych miejscowości. J. Bieniak stwierdził, iż w 1236 r. jedyny raz w dziejach była kasztelania kikolska. Zajmowała ona wówczas północną część zawiślańskich obszarów przydzielonych księstwu kujawskiemu, sięgając do Drwęcy i Rużca oraz w przeciwieństwie do kasztelani włocławskiej nie przekraczając Wisły.

³⁴ Wtrącenia edytora dokumentu K. Zielińskiej-Melkowskiej.

³⁵ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 83.

³⁶ X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 84.

³⁷ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński* [...], s. 37: 2. A więc dališmy miastu Chełmnu na łąki, pastwiska i inne wspólne użytkowanie[teren] od granic pewnej wsi, która zwie się Uść, w dół wzdłuż brzegów aż do granic pewnego jeziora zwanego Rządź, i od granic tego jeziora idąc do wsi zwanej Rudą, i wzdłuż granic tej wsi aż do innej wsi zwanej Łunawy i tak bezpośrednio do drogi, która prowadzi do wyspy Św. Marii [Kwidzyn], wzdłuż drogi zaś bezpośrednio do granic pewnej wsi, zwanej Grubno i dalej do doliny, która nazywa się Browina. W dalszej części tej pracy rozwinę inny wątek badawczy. Wskażę, że Grudziądz jako miasto o charakterze rolniczo-kupieckim był położony w obrębie Rowu Hermana. Natomiast w obrębie murów znajdował się klasztor kanoników regularnych, który od XIV w. był otaczany przez świeckie miasto.

³⁸ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 86, przyp. 8.

Granica między kasztelaniami chełmińską i kikolską była na Drwęcy³⁹. Nazwa tej kasztelanii *Kychol* jest moim zdaniem identyczna z nazwą wsi w dokumencie lokacyjnym Grudziądza, Kyckholcz. Różnica czasowa między istniejącą kasztelanią a wystawieniem przywileju lokacyjnego wynosi około 60 lat. Oznacza to, że granice Grudziądza, powtórzone w tym dokumencie, były wytyczone przed 1236 r., kiedy to Kikół był grodem a nie wsią. Powyższe wywody sprowadzają się do tego, że trzeba moim zdaniem odrzucić pogląd jakoby Grudziądz był granicznym grodem Piastów. Zaprezentowane źródła wskazują na jego pomezzańskie pochodzenie. Na pograniczu polsko – pruskim były strażnice: Radzyn⁴⁰, Pokrzywno⁴¹, Słup⁴², Rządza⁴³, ale tu trzeba wykluczyć Grudziądz na północnym brzegu Starej Osy. Po przesunięciu Grudziądza na pruską stronę wymowne i zrozumiałe stają się średniowieczne nazwy Radzyna i Rządza jako najdalej sąsiadujące z południową częścią Pomezanii Riazanią lub nawet do XI w. będące jej częścią. Nazwa Rządza posiadała na przestrzeni wieków różną pisownię: Ronse, Rondsenersee (dotyczy jeziora), Rzondz⁴⁴. Natomiast Radzyń Chełmiński występował w XIII w. w formach: Rasin, Razyn, Rezin, Radzinum⁴⁵. Pogląd o związkach tych nazw z Riazanią wzmacniają rozważania P. Grochowskiego, który porównał zbieżność nazwy pierwotnej Strzemięcina⁴⁶ – Preybuth lub Prybutt z nazwą Prabut i wskazał na ich bałtyjskie pochodzenie⁴⁷. W dosłownym tłumaczeniu z języka pruskiego słowo *prabutis* oznacza miejsce stałego pobytu. W dokumentach krzyżackich Prabuty występowały również pod nazwą *Riesenburg, Rysen*⁴⁸.

Trudno ustalić, kiedy obszar przyszłego Grudziądza znalazł się w granicach państwa piastowskiego. Topografia terenu razem z dokumentami źródłowymi przeczy przynależności tego obszaru do Polski za panowania pierwszych Piastów. Jego przyłączenie musiało nastąpić później. Sądzę, że nastąpiło to za czasów księcia Bolesława Kędzierzawego, około 1164-65 r.

³⁹ J. Bieniak, op. cit., s. 49-50.

⁴⁰ Gród w Radzynie Chełmińskim usytuowano na półwyspie w południowo – zachodniej części dawnego zasięgu wód Jeziora Zamkowego (współcześnie uległo ono prawie całkowitemu zanikowi). Został on zniszczony na przełomie XII/XIII w. Zob. R. Boguwolski, M. Kurzyńska, op. cit. s. 131-132.

⁴¹ W Pokrzywnie na relikty grodu natrafiono w trakcie prac archeologicznych prowadzonych przez cztery sezony na zamku wysokim. W wykopach na dziedzińcu zamku wysokiego natrafiono na nawarstwienia kulturowe dochodzące do 5 m. Pochodziły one z wczesnego, jak i z późnego średniowiecza. Zob. R. Boguwolski, M. Kurzyńska, op. cit., s. 129.

⁴² W Słupskim Młynie odnaleziono ślady grodu o charakterze militarnym, funkcjonującego od X do początków XV w. Zob. R. Boguwolski, M. Kurzyńska, op. cit., s. 142-145.

⁴³ Na mapie archeologicznej nie ma Rządza jako grodu średniowiecznego. Na Rządzu w latach 1882-89 odsłonięto 830 groby z okresu od II w. p.n.e do I w. n.e. Zob. R. Boguwolski, M. Kurzyńska, op. cit., s. 56-59. Brak wiadomości archeologicznych o takiej strażnicy w przytoczonej pracy nie upoważnia do stwierdzenia, że takiej tam nie było. Od strony strategicznej było to miejsce wyjątkowe. W jego pobliżu znajdowało się przejście przez Wisłę, gdzie 15 czerwca 1243 r. rozegrała się krwawa bitwa Prusów z Krzyżakami. W trakcie której zginęło 300 rycerzy zakonnych. Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Bitwa nad Rządzkim Jeziorem na tle wczesnych dziejów Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki: 1994, t. XI, s. 9-20; M. Bielski, W. Rezmer, *Bitwy na Pomorzu. Szkice z dziejów militarnych Pomorza Nadwiślańskiego (1109-1945)*, Gdańsk 1993, s. 31-35.

⁴⁴ Zob. K. Zielińska - Melkowska, *Lokacja [...]*, s. 86, przyp. 11.

⁴⁵ Zob. S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, hasło: **Radzyń Chełmiński**, s. 323-324.

⁴⁶ Kępa Strzemięcińska sąsiaduje z Kępą Forteczną. Średniowieczny Grudziądz położony jest u podnóża Kępy Fortecznej. Obydwie Kępy rozdziela Kanał Trynka, dawniej odnoga Osy. Kępa Strzemięcińska była do końca I połowy. XIII w. na terenie ziemi chełmińskiej a Kępa Forteczna na terenie Pomezanii.

⁴⁷ Zob. P. Grochowski, *Grudziądz miastem Chrystiana? Próba identyfikacji posiadłości*, [w:] Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu, red. D.A. Dekanski, O.B.A. Grenz O.Cist. A. Słyszewska, A.M. Wyrwa, Pelplin – Tczew 2002, s. 337. Swoją uwagę koncentruje już wokół Kałdusa. Ze stratą dla tego artykułu P. Grochowski zbyt mało skorzystał z pracy J. Bieniaka: *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej*, Rocznik Grudziądzki, t. V-VI: 1970, s. 5-69. Należy również zaznaczyć, że przed badaczem tym jezioro Peskie jako Jezioro Rudnickie identyfikował E. Fricke: *Graudenz und Feste Courbiere*, Graudenz 1941, s. 34. Zob. P. Grochowski, *Grudziądz miastem Chrystiana? [...]*, s. 342.

⁴⁸ S. Rospond, op. cit., s. 304.

Przy takim rozpoznaniu granicznym słuszne jest domniemanie K. Zielińskiej-Melkowskiej o rozpoczęciu misji św. Wojciecha od Osy, za przekazem Jana Długosza⁴⁹. Czy nazwa folwarku należącego w 1804 r. do Grudziądza, Bischofsruhe⁵⁰ jest pamiątką po tych odległych wydarzeniach czy też ma związek z prawem własności?

W rozwiązaniu kwestii granicznej pomocny może okazać się zapis o drodze do wsi Kyckholcz, zawarty w dokumencie lokacyjnym Grudziądza. Identyfikacja tej miejscowości z obecną wsią Kikół koło Lipna jest wielce prawdopodobna. W XIII w. był tu gród nadany przez księcia Konrada Mazowieckiego swojemu synowi Kazimierzowi w 1236 r.⁵¹ Gród ten stracił na znaczeniu w czasach krzyżackich ale do naszych czasów wieś ta jest węzłową na drodze z Grudziądza do Lipna. Trakt Grudziądz – Kikół posiadał duże znaczenie, skoro już na jego początku, w przywileju lokacyjnym są zapisy o mostach. Prusowie byli specjalistami w budowie pomostów, które były użytkowane przez wieki⁵². Przypuszczam, iż to właśnie dzięki mostom przez bagniste okolice Grudziądza nazwa Kyckholcz przetrwała wieki, chociaż kasztelania kikolska straciła na znaczeniu już w 1 połowie XIII w. a gród kikolski stał się wsią. Wg mapki H. Łowmiańskiego z 1973 r. obszar Grudziądza w 1138 r. był po stronie pruskiej⁵³.

Jak już wcześniej zaznaczyłem, można uznać, że teren ten został opanowany dopiero przez księcia Bolesława Kędzierzawego. Książę ten z inicjatywy cystersa św. Bernarda z Clairvaux zorganizował wyprawę do Prus⁵⁴. Kontrolę nad tym terenem sprawował dowódca wojsk Bolesława Kędzierzawego Hugo Butyr, do którego należał Monts Butir, obecnie Kałdus⁵⁵. Na początku XIII w. do okolic Grudziądza zbliżyli się cystersi. W pobliskich Owczarkach posiadali prawdopodobnie swój klasztor⁵⁶. Obecność cystersów wywarła znaczący wpływ na dalszy charakter Grudziądza.

Fakt, że w dokumencie lokacyjnym wymieniona została droga do piastowskiej kasztelanii świadczy dobitnie, że miasta nie założyli Krzyżacy. Na szerokiej bazie źródłowej udowodniła to już wcześniej K. Zielińska-Melkowska⁵⁷, a powyższa identyfikacja Kikoła jest tylko przysłowiową kropką nad „i”.

Można uznać za sprawę pewną, iż w przypadku prawie 300-letniej przynależności Grudziądza do ziemi chełmińskiej przed 1290 r. powinna być trwała sieć dróg, a dokumenty lokacyjne dla Chełmna u Grudziądza dowodzą, że takiej sieci między nimi nie było. Z tego wynika, że nie było grodu grudziądzkiego w ziemi chełmińskiej. Wypływa stąd dalszy, dodatkowy wniosek, iż w okresie piastowskim nie było potrzeby wytyczania drogi z Chełmna do Grudziądza, gdyż nie było grodu. Wspólna droga dopiero po stronie południowej miasta połączyła Grudziądz i Toruń.

Uważam, że trzeba przyznać rację K. Hennenbergowi, który pierwszą strażnicę pruską – Gródek umieścił na Rządzu, natomiast miasto Gravdentz naniósł w widłach Osy⁵⁸. Okolice

⁴⁹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 10-12.

⁵⁰ Zob. X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 138.

⁵¹ S. Rospond, op. cit., s. 142.

⁵² Zob. Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., s. 165-168.

⁵³ Zob. Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., ryc.138, Podział Polski według testamentu Bolesława Krzywoustego w 1138 r., [...], (H. Łowmiański, 1973); Pojawienie się nazwy grodu stołecznej kasztelanii kikolskiej w dokumencie lokacyjnym Grudziądza posiada również inne znaczenie poznawcze. W 1230 r. biskup płocki Gunter podarował Krzyżakom ziemię chełmińską między Drwęcą, Wisłą i Osą (zob. X. Froelich, op. cit., s. 7; J. Bieniak, op. cit., s. 11). Z tego faktu można wnioskować, iż ziemie w delcie Osy, czyli obszar, na którym powstał Grudziądz, biskup Chrystian otrzymał od biskupa włocławskiego.

⁵⁴ Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., s. 249-252.

⁵⁵ Ibidem, s. 250.

⁵⁶ Ibidem, s. 262.

⁵⁷ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 19-29.

⁵⁸ M. Haftka, *Uwagi w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa północnej Pomezanii i kwestia lokalizacji Santyra*, „Pomerania Antiqua”, t. IV, ryc. 2, s. 465; Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., ryc. 3, s. 28.

Rządza posiadają udokumentowaną pod względem archeologicznym ciągłość osadniczą od 9 tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza⁵⁹. Obszar ten w okresie przejściowym był także w posiadaniu Prusów, szczególnie po śmierci Bolesława Chrobrego⁶⁰.

W związku z funkcjonowaniem stereotypu o piastowskim rodowodzie Grudziądza, istnieje moim zdaniem konieczność przedstawienia w nieproporcjonalnej części do całości pracy argumentacji za pruską przynależnością obszaru Grudziądza do końca 1 połowy XII w.

M. Haftka, powołując się na pracę ks. W. Łęgi z 1930 r. napisał, iż na wschodniej krawędzi Wisły i Nogatu, od ujścia Osy aż po Elbląg funkcjonowało w okresie wczesnego średniowiecza 7 pruskich grodzisk: Kwidzyn, Baldram – Bedrony, Podzamcze – pow. Kwidzyn, Budzyn – Jałowiec, Biała Góra, Węgry – pow. Sztum, Jegłownik – pow. Elbląg⁶¹.

W tym zestawieniu widać, że na południe od Kwidzyna do granicy z Polską, czyli w prostej linii na przestrzeni około 30 km nie było żadnego grodu granicznego. Zauważył to również M. Haftka⁶². Wypływa stąd wniosek, że przy udowodnionym pruskim pochodzeniu nazw Rząd, Radzyn i innych badacze amputowali znaczną część pruskiej Pomezanii i bez wiarygodnej bazy źródłowej przypisali ją państwu Polan.

W konkluzji rozważań o przynależności terytorialnej obszaru Grudziądza można stwierdzić, że pisana historia tego miasta zaczyna się od roku 1222, czyli nadania łowickiego dla biskupa Chrystiana. Uważam, iż mylnie zinterpretowano słowo *quondam* w tym dokumencie, które w tym kontekście pełni funkcję okolicznika czasu i odnosi się do orzeczenia. Poprawny sens tego zdania jest zapewne następujący: *Zamki i grody wcześniej dane*. Tymczasem zdanie z *quondam castrum Grudencz* interpretuje się jako zniszczony gród⁶³. Zapis w dokumencie łowickim z 1222 r. traktuję jako potwierdzenie wcześniejszego nadania obszaru Grudziądza dla biskupa Chrystiana lub też nawet dla klasztoru cysterskiego w Owczarkach. W zestawieniu dóbr klasztoru cysterskiego w Łeknie są takie miejscowości jak: od około 1153 r. Mątawy, od 1198 r. Pokrzywno i Turza⁶⁴. Takie nazwy występują w okolicy Grudziądza: Pokrzywno, Turznice i po drugiej stronie Wisły rz. Mątawa oraz miejscowość Mątawy. Czy mamy tu do czynienia z zwielokrotnionym zbiegiem

⁵⁹ R. Boguwolski, *Region Grudziądza w pradziejach i wczesnym średniowieczu (do połowy XIII w.)*, [w:] J. Danielewicz, *Dzieje Grudziądza*, op. cit., rozdział II, s. 165-189.

⁶⁰ Udokumentowanie pruskiej przynależności obszaru w obecnych widłach Trynki i Osy w innym świetle stawia także Rząd. W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie podkreślano znaczenia zakola Wisły k/Rządza w rozwoju gospodarczym tej osady. W tym miejscu Wisła była – do czasu wybudowania tamy we Włocławku – najszerza w całym swym biegu. Z tej racji było to korzystne miejsce do powstania śródlądowego portu. Ważną rolę odgrywało tu J. Rządzie, będące pozostałością starorzecza. Nadal uważam, że faktycznego Truso należy szukać na południu Prus, w rejonie Grudziądza. Zob. M. Szajerka, *Truso. Podwójne narodziny Grudziądza*, *Gazeta Grudziądzka*: 1996, nr 39-48, s. 4.

G. Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa 1960, s. 77. Autor wyszedł z założenia, że żeglarz Wulfstan znał zapewne cały dolny bieg Wisły, co najmniej od rzeki Osy począwszy, gdzie Wisła ocierała się prawym brzegiem o ziemie pruskie. Samo Truso natomiast badacz ten typuje w Elbląg.

⁶¹ M. Haftka, *Uwagi [...]*, s. 459.

⁶² Ibidem, s. 462-469. Badacz ten odtwarzając szlak z ziemi chełmińskiej do Santyry napisał: *Z ziemi chełmińskiej do Santyry dochodziła droga lądowa poświadczona w XIII – wiecznych źródłach pisanych, której trasę wyznaczają grodziska nad Wisłą; Słup nad Osą, Rogóżno, Szembruk, Olszówka, Sadlinki, Kwidzyn, Baldram - Bedrony, Podzamcze, Budzyn – Jałowiec, Nowa Wieś Wygoda?.* Od Sadlinek szlak ten zapewne zmieniał bieg w kierunku południowo – wschodnim, na Olszówkę, Gardeję, przecinał Gardegę w okolicach Szembruka i docierał przez Rogóżno do trzech grodów w Słupie nad Osą. Odejście od krawędzi Wisły było podyktowane przypuszczalnie zbyt dużą pustką osadniczą, rozciągającą się po obu stronach dolnego biegu Osy. Jak widać z tego zestawienia, w tej rekonstrukcji szlaku też nie ma grodu grudziądzkiego.

⁶³ M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu [...]*, s.78.

⁶⁴ J. Dobosz, A. M. Wyrwa, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, Poznań 1999, t. I, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, s. 203, tabela 15. Uposażenie pierwotne i jego rozwój w pierwszych latach działalności wspólnoty cysterskiej na przykładach wybranych klasztorów.

okoliczności? Jeśli jeszcze do tego dodamy, że po obu stronach Wisły, na zbliżonej szerokości geograficznej są miejscowości o nazwie Mniszek.

W literaturze przedmiotu nie łączono Pokrzywna i Mątaw koło Grudziądza z dobrami klasztoru w Łeknie⁶⁵. Sądzę, iż zamek w Pokrzywnie zbyt mocno przypisano wyłącznie Krzyżakom. Zamek ten opracowała naukowo M. Rzeczkowska-Sławińska⁶⁶. Jest to jeden z najstarszych zamków murowanych na ziemi chełmińskiej. Chronologicznie przeszedł on podobne losy jak Grudziądz w XIII w. Razem z Grudziądzem wymieniony został w dokumencie łowickim z 1222 r. jako Copriven⁶⁷. Pierwszym komturem był Henryk Brabantius w latach 1278-85. Krzyżacy nadali Pokrzywnu nazwę Engelsburg⁶⁸. Komtur w Pokrzywnie pojawił się w tym samym czasie co komtur w Grudziądzu. W przypadku zamku w Pokrzywnie dla datacji obiektu istotna jest jego brama wjazdowa, która w etapie rozwojowym należy do najwcześniejszych wież bramnych⁶⁹. Budowę zamku za historykami niemieckim z XIX w. i 1 połowy XX w. datuje się na 3 ćw. XIII w.⁷⁰ W zachowanych reliktach tego zamku można dopatrywać się motywów architektury cysterskiej, takich jak motyw czterolistnej koniczynki czy też ciężkich kwadratowych gurtów⁷¹. 30 lat temu literatura porównawcza była zbyt uboga by móc powrócić do datacji zamku w Pokrzywnie. Dla badań nad przynależnością terytorialną tego obszaru interesujący jest zasięg poszczególnych komturii krzyżackich. W 1345 r. tylko komturie grudziądzka, pokrzywieńska, rogozińska, położone na prawy brzegu Wisły posiadały posiadłości na lewym brzegu (Ryc. 4).

⁶⁵ W tej sprawie rozmawiałem z prof. A. M. Wyrwą na sesji naukowej p.t.: Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego w Pelplinie, 21-23.09.2001 r.

⁶⁶ M. Rzeczkowska-Sławińska, *Zamek w Pokrzywnie*, Rocznik Grudziądzki: 1983, t. VIII, s. 6-31

⁶⁷ J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej*, Rocznik Grudziądzki: 1970, t. V-VI, s. 19.

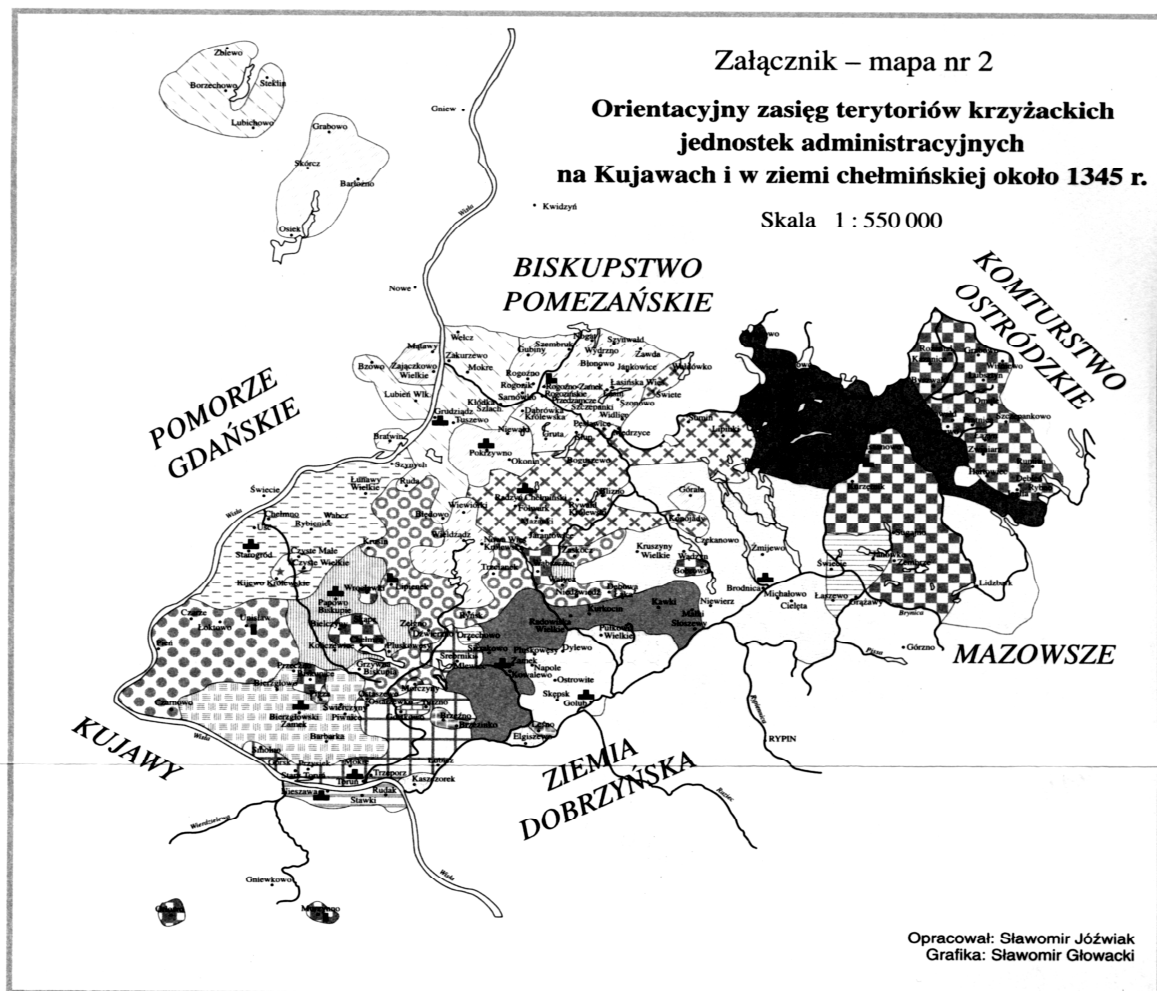
⁶⁸ Zob. M. Rzeczkowska-Sławińska, *Zamek w Pokrzywnie*, op. cit., s. 7.

⁶⁹ Ibidem, s. 23.

⁷⁰ Zob. ibidem, s. 5-31.

⁷¹ Ibidem, ryc. 10, 12.

Ryc. 4. Orientacyjny zasięg terytoriów krzyżackich jednostek administracyjnych na Kujawach i ziemi chełmińskiej około 1345 r. wg S. Józwiaka⁷²

LEGENDA

	– KONTURSTWO		– WÓJTOSTWO		– PROKURATORSTWO		– KONTURSTWO ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ
	– KONTURSTWO POKRZYWIŃSKIE		– BISKUPSTWO PŁOCKIE		– BISKUPSTWO CHEŁMIŃSKIE		– KONTURSTWO GRUDZIĄDZKIE
	– KONTURSTWO PĄPOWSKIE		– KONTURSTWO STAROGRODZKIE		– KONTURSTWO TORUŃSKIE		– WÓJTOSTWO LIPIEŃSKIE
	– KONTURSTWO BRODNICKIE		– BISKUPSTWO WŁOCŁAWSKIE		– KONTURSTWO RĄDZYŃSKIE		– KONTURSTWO GOLUBSKIE
	– KONTURSTWO BIERZGŁÓWSKIE		– KONTURSTWO (WÓJTOSTWO) ROGOZIŃSKIE		– KONTURSTWO (PROKURATORSTWO) UNISŁAWSKIE		– SZPITAL ŚW. DUCHA W TORUNIU
	– PROKURATORSTWO MURZYŃSKIE		– KONTURSTWO ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ		– KONTURSTWO DZIERŻOŃSKIE		– KONTURSTWO WIELDZĄDZKIE
	– KONTURSTWO KOWALEWSKIE		– KLASZTOR CYSTEREK W CHEŁMNIE		– KONTURSTWO ORŁÓWSKIE		
	– WÓJTOSTWO BRATIAŃSKIE						
	– BISKUPSTWO SAMBIJSKIE						
	– KONTURSTWO NIESZAWSKIE						

⁷² S. Józwiak, op. cit., zał. 2, po s. 248.

Do Pokrzywna należały Skórcz, Grabowo, Barłożno, Mątawy, Zajączkowo Wielkie⁷³. Przy dodaniu faktu, iż w 2 połowie XIII w. w Grudziądzu mieszkał mincerz Herman z Grudziądza (*Hermanus monetarius civis in Grudenze*)⁷⁴ mamy wskazówkę, iż na tym terenie wcześniej musiały być grangie cysterskie. Krzyżacy w 2 połowie XIII w. przejęli dobra cysterskie. Jest to również dowód, że teren ten został opanowany za czasów księcia Bolesława Kędzierzawego. Rozpoznanie okolic Grudziądza po kątem wpływów cysterskich klasztoru w Łeknie, który posiadał grangie znacznie oddalone od klasztoru macierzystego na Pomorzu⁷⁵.

Z ww. argumentacji wynika, że Prusowie nie mogli zniszczyć przed rokiem 1222 grodu grudziądzkiego wtopionego później w obszar średniowiecznych murów⁷⁶, gdyż on w tym miejscu nie istniał. W sferze domysłów można tylko rozpatrywać grodzisko poza murami miejskimi, naniesione na plan z 1772 r. w części północnej⁷⁷. Wiarygodne zagospodarowanie terenu pod przyszłe miasto – klasztor mogło się zacząć wraz z rozwojem misji pruskiej cystersów z Łekna. Sądzę, iż kreowanie w obecnej historiografii Grudziądza na główne miasto biskupa Chrystiana nie stoi na przeszkodzie z dotychczasowymi poglądami na temat Santyru, które zestawiał M. Haftka⁷⁸. Wynika z nich moim zdaniem fakt, że opisywany Santyr był niewielkim drewnianym grodem, którego ślady łatwo było zatrzeć nawet bezwiednie, bez jakichkolwiek ukrytych celów politycznych. Za pierwszoplanową rolę Grudziądza jako siedziby biskupa misyjnego Prus opowiadają się: M. Biskup⁷⁹, K. Białoskórska⁸⁰, K. Zielińska-Melkowska⁸¹, M. Mróz⁸², M. Szajerka⁸³.

Nazewnictwo tego regionu daje wiele przykładów wielokrotności tej samej nazwy. Przykładem mogą być nazwy pierwotne Radzyna, Rządza, Prabut. Również koło Kwidzyna były miejscowości Riesenburg, Rosenberg⁸⁴. Dlatego uważam, że X. Froelich identyfikując

⁷³ S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228-1410*, Toruń 2001, załącznik – mapa nr 2, Orientacyjny zasięg terytoriów krzyżackich jednostek administracyjnych na Kujawach i w ziemi chełmińskiej około 1345 r.

⁷⁴ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja [...]*, s. 34, przyp. 47.

⁷⁵ Zob. J. Dobosz, A. M. Wyrwa, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*, [w:] *Monasticon [...]*, t. I, s. 205-211.

⁷⁶ W dalszej części tej pracy wykażę, jak już wcześniej zasygnalizowałem, że w obrębie murów średniowiecznych był w latach 1223-1584 klasztor kanoników regularnych. Przekształcenie zabudowań klasztornych na potrzeby świeckiego miasta nastąpiło na przełomie XVI/XVII w. W badaniach nad dziejami Grudziądza nie dostrzeżono miejskiego charakteru osiedla Rybaki, które na początku XIX w. pod względem liczby ludności było większe od Grudziądza w obrębie murów.

⁷⁷ Zob. Ryc. 1. *Plan katastralny Grudziądza z 1772 r.* Pilnego rozpoznania archeologicznego wymaga obszar w obrębie Rowu Hermana.

⁷⁸ M. Haftka, *Uwagi [...]*, s. 474-476: *Następny problem to lokalizacja ośrodka misyjnego biskupa Chrystiana. Zdania w tej kwestii są podzielone. Na ogół historycy przyjmują, że książęcy gród Santyr należy utożsamiać z Santyrem Chrystiana. Interesującą interpretację tego zagadnienia przyniósł artykuł E. Rosenkranza. Autor stoi na stanowisku rozdzielenia tych dwóch ośrodków.*

⁷⁹ M. Biskup, *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 1, Toruń 1994, s. 33. W artykule z 1960 r. (M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*: 1960, [t.1], s. 12.) badacz ten nie wyrażał tak jednoznacznego stanowiska w sprawie siedziby biskupa Chrystiana w Grudziądzu.

⁸⁰ K. Białoskórska, *Święty Chrystian primus episcopus Prussiae i jego misyjne biskupstwo. Kilka uwag o perspektywach i potrzebie dalszych badań*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum [...]*, s. 23.

⁸¹ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja [...]*, s.19-35; *też* Biskup Chrystian – postać i dzieło, w: *Grudziądz miastem Chrystiana [...]*, Grudziądz 1998, s. 30-32.

⁸² M. Mróz, *Miejsce Kościoła w kulturze lokalnej w świetle dziejów Biskupa Chrystiana*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana [...]*, Grudziądz 1998, s. 93-95.

⁸³ M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu*, s. 75-90.

⁸⁴ Zob. ks. A. Szorc, 750 – *lecie traktatu dzierzgońskiego*. *Seminarium 01 marzec 1999*. Jest to wolne tłumaczenie tekstu traktatu dzierzgońskiego z 1249 r na język polski. Tekst został wydany w formie małej poligrafii. Do tekstu dołączono kserokopię mapy okolic Dzierzgonia przed 1945 r. pt.: *Karte Die Lage der Stadt Christburg und des Landes an der Unteren sorge im West – und ostpreußischen Raume*.

Grudziądz z Christburgiem, wymienionym w dokumencie z 22.01.1256 r. (znanego pod datą 22.12.1255 r.) o przekazaniu Grudziądza Krzyżakom miał rację⁸⁵. Również S. Rospond odnotował, że w 1274 r. w kancelarii krzyżackiej pojawił się zapis o Grudziądzu jako Cruceburch⁸⁶. Z całą pewnością można powiedzieć, iż nazwa dzierżawcza, pochodna od imienia nie musi oznaczać stołecznej roli danej miejscowości, w tym przypadku Christburga – Dzierzgonia. W tym miejscu pragnąłbym rozwinąć kwestię tożsamości Christburga w XIII w. z Grudziądzem. Uważam, że zapisy z tego okresu: Christburg, Cruceburch mają związek z Grudziądzem, w szczególności do końca lat pięćdziesiątych XIII w.⁸⁷ Za taką identyfikacją przemawiają moim zdaniem przekazy źródłowe. Szeroką panoramę dyskusji na temat Santyra przedstawił M. Haftka⁸⁸. Badacz ten w konkluzji swojego artykułu opowiedział się za lokalizacją Zantyrza w miejscowości Biała Góra koło Dzierzgonia⁸⁹. Stąd też pobliski Dzierzgoń miał przejąć nazwę Christburg. Taka identyfikacja, aczkolwiek powszechnie przyjęta przez badaczy, posiada słabe przesłanki do wyprowadzenia takiej konkluzji. Były one do przyjęcia, zanim nie wyłonił się Grudziądz jako główna siedziba biskupa Chrystiana.

Zamek w Dzierzgoniu (Christburgu) powstał w 1248 r., trzy lata po śmierci biskupa Chrystiana. Natomiast w Starym Dzierzgoniu, w latach 1236-42, w miejscu wcześniej zdobytego grodu pruskiego, funkcjonowała trójczłonowa strażnica o konstrukcji drewniano-ziemnej z murowaną wieżą bramną. Potężne wały są do dziś czytelne w obrębie lasu, nad rzeką Dzierzgoń, około 1500 m na północ od wsi Stary Dzierzgoń⁹⁰. W tym przypadku nazwa Christburg nie może być nazwą dzierżawczą od imienia biskupa Chrystiana a wiąże się z imieniem Chrystusa⁹¹. Najważniejszym jednak źródłem jest przywilej lokacyjny dla Chełmna i Torunia z 1251 r. Wśród świadków wystawienia dokumentu są m. in. Henricus Stango in Christeburch, Quhalo in Zantyr⁹². Obok siebie, w jednym dokumencie występują jednocześnie dwie miejscowości, które w literaturze przedmiotu czasami scala się w jedną, jako siedzibę biskupa Chrystiana⁹³. W przypadku nazwiska Stango zachodzi zbieżność z Grudziądzem. X. Froelich uważał, że biskup pomezański Ernest, w drodze zamiany oddał 22.01.1256 r. Grudziądz za Kwidzyn⁹⁴. Dokument ten razem z drugim o zamianie dóbr

⁸⁵ X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 4-13; O dacie tego dokumentu zob. M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie* [...], s. 85, przyp. 27.

⁸⁶ S. Rospond, op. cit., s. 108; K. Porębska, M. Grzegorz., *Słownik historyczno – geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1971, red. M. Biskup, hasło **Grudziądz**, s. 41. Związek nazwy Cruceburch z Grudziądzem próbuje negować S. Józwiak, op. cit. s. 66, przyp. 263

⁸⁷ M. Szajerka, *Pamięć* [...], s. 77-78.

⁸⁸ M. Haftka, *Uwagi* [...], s. 455-476

⁸⁹ Ibidem, s. 471-476.

⁹⁰ M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*. Malbork – Płock 1999, s. 471-476.

⁹¹ S. Rospond, op. cit., s. 82: *Krzyżackie określenie Christ + burg = gród Chrystusa jest obce modelowi polskiemu*.

⁹² Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej* [...], s. 49.

⁹³ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 23-24: *Z tego powodu właśnie [powrotu Chełmna do funkcji grodu kasztelańskiego, przyp. M. Sz.] Grudziądz zapewne stał się siedzibą Chrystiana i jego pierwotną stacją misyjną, z której prowadziła najkrótsza droga do późniejszej (głównej) bazy biskupa misyjnego w Zantyrze (Białej Górze). W Grudziądzu miał Chrystian dogodną placówkę służącą kierowaniu misją pruską, która odbywała się pod wysokim protektoratem papieskim. Istnieje jednakże w nauce utrwalone przekonanie, że Chrystianowym domicilium (siedzibą) był jedynie pomezański Zantyr, Cznter, Santirum, Santir – Biała Góra. Jest jednak mało prawdopodobne by gród, mający tylu konkurentów (Świętopełk, Sambor, Krzyżacy i Prusowie), był jedyną bazą misyjną i mógł stanowić najbezpieczniejsze miejsce stałego zamieszkania biskupa i jego kapituły. Wątpliwości K. Zielińskiej-Melkowskiej okazały się uzasadnione. Jak wykażę w dalszej części pracy, w Grudziądzu do 1584 r. było zgromadzenie księży, których można utożsamiać z kanonikami regularnymi. Spadkiem po biskupie Chrystianie dla diecezji chełmińskiej była kanonia ze szkołą. Pozostałe diecezje, powstałe z rozbicia biskupstwa misyjnego odtworzyły własne kanonie. W diecezji chełmińskiej tak się nie stało, gdyż nie było takiej potrzeby.*

⁹⁴ X. Froelich, (*Geschichte*, op. cit., s. 5) podał datę 22.12.1255 r. Odczytana przeze mnie data 22.01.1256 r. jest zgodna z tabelą kalendarza rzymskiego, zob. M. Sajerka, *Pamięć* [...], s. 87-88.

rycerskich rodziny Stango zostały wg tego badacza wystawione w Christburgu – Grudziądzu⁹⁵. Szczególnie istotny w tym przypadku jest dokument o zamianie dóbr rycerskich. W nim to rycerz Dietrich von Stange zrzekł się majątków, które jego ojciec otrzymał od pomorskiego kościoła i w zamian otrzymał cztery inne majątki od biskupa. Natomiast w przywileju dla Chełmna i Torunia z 1251 r. występuje nazwisko Heinricusa Stango in Christeburch⁹⁶. Z przedstawionego biogramu Heinricusa Stango oraz dat dokumentów wynika, że w 1256 r. Dietrich zrzekł się majątków, danych jego ojcu, gdyż ten już dowodnie nie żył. W tym miejscu trzeba również zaznaczyć, że Dytryk Stango był fundatorem klasztoru cysterskiego w Gardei⁹⁷. W 1320 r. Albert Stanghe, zapewne potomek Henryka i Dytryka był głównym świadkiem w sporze granicznym między miastem a zamkiem w Grudziądzu⁹⁸.

Tak szeroko rozbudowana identyfikacja Grudziądza trzynastowiecznego z Christburgiem jest niezbędna do ukazania dalszych losów miasta – klasztoru na podłożu biskupiej próby lokacji opactwa i jej skutków. W efekcie końcowym powstał tu klasztor kanoników regularnych.

Sądzę również, iż nazwa Christburg dla Dzierzgonia może mieć inne znaczenie. W średniowieczu niezwykle ważną rolę odgrywały filiacje. Widać to na przykładzie rodów rycerskich, filii zakonów czy rodzajów prawa lokacyjnego, np. chełmińskiego. Plan Dzierzgonia nawiązuje do miast biskupa Chrystiana, szczególnie Grudziądza. Stąd wywodzić się może zapewne na tym terenie typ miasta Chrystiana. Nietrudno zauważyć, że Dzierzgoń krzyżacki powstał bardzo krótko po śmierci biskupa Chrystiana. Zapewne jest to pierwsze naśladownictwo miasta – klasztoru Chrystiana, dokonane przez Krzyżaków⁹⁹. Dzierzgoń nie posiadał kwadratowego rynku. Jego rolę pełniła szeroka ulica.

Przytoczę jeszcze jeden argument. Nie trzeba się kurczowo trzymać imienia Chrystiana. W przypadku nazwy dzierżawczej od tego imienia, w którymś ze źródeł powinna wystąpić nazwa Chrystianburch czy też Chrystianburg a takiej nie ma. Nazwa w tłumaczeniu polskim oznacza zamek krzyżowców czyli odpowiada prawdzie. Zarówno Grudziądz jaki Dzierzgoń były zamkami krzyżowców, czy to Krzyżaków czy też kanoników regularnych. W przypadku Grudziądza byli tu jednocześnie i Krzyżacy i kanonicy regularni. Niebezpieczeństwo tkwi w tym, że z dziejów tych dwóch miast robi się fikcyjną historię jednej miejscowości. O Dzierzgoniu M. Haftka napisał, że był tu największy magazyn zbożowy w państwie krzyżackim po Brodnicy¹⁰⁰. W konfrontacji do tych informacji M. Haftki jest Grudziądz z kompleksem spichrzy o długości około 400 m. do tego trzeba dodać spichrze w obrębie miasta. Także tu działał w XIII w. mincerz Herman

⁹⁵ Ibidem, s. 5-6.

⁹⁶ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej [...]*, s. 61-62, przyp. 32: *Henryk-Dietich (Teodoryk) zwany Stango (Stange) de Sconnenberg (posiadłość i zamek nad Soławą, koło Weissenfeles, rycerz i brat zakonny, komtur dzierzgoński w latach 1249-1252, wicemistrz w Prusach od 1252 r. Zimą 1252-1253 r. podczas kolejnej próby podboju Sambii Henryk-Dietrich wraz ze swym bratem Hermanem osłaniając odwrót wojsk ponieśli śmierć pod miejscowością zwaną dziś Germanami i pochowani zostali w katedrze królewieckiej. Z tego biogramu wnioskuję, że wydawcy niemieccy dokumentów krzyżackich połączyli ojca i syna w jedną osobę. Sam również wcześniej błędnie wnioskowałem, że w przywileju dla Chełmna i Torunia nie było świadków z Grudziądza, zob. M. Szajerka, *Pamięć [...]*, s. 85.*

⁹⁷ K. Bruski, A. Konieczny, *Pogódki – Pelplin*, w *Monasticon [...]*, s. 312: *W 1285 r. na podstawie donacji rycerza Dytrycha Stango zainicjowano tworzenie filii w Gardei k. Kwidzyna. Działalność ta nie została doprowadzona do końca i przed 1323 r. dobra gardejskie przejęło biskupstwo pomezańskie. Informację na temat cystersów w Gardei zawiera także Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. II, 1881 r., s. 491, hasło: **Gardeja**.*

⁹⁸ Zob. X. Froelich, *Geschichte [...]*, s. 92.

⁹⁹ Zob. M. Haftka, *Zamki [...]*, s. 76, plan Dzierzgonia.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 76.

z Grudziądza¹⁰¹. Do tego trzeba dodać, iż od początku komturę grudziądzką obsadzali najwyżsi dostojnicy Zakonu¹⁰².

W tamtych czasach zamki, klasztory budowano około 10-15 lat. Natomiast wg M. Haftki zamek w Dzierzgoniu powstał zasadniczo w ciągu roku¹⁰³.

W tej sytuacji nie można ignorować architektury średniowiecznego Grudziądza, która wymyka się spod określeń mecenatu krzyżackiego. Dotyczy to zarówno formy przestrzennej miasta jak i detalu architektonicznego.

Okres krzyżacki w dziejach Grudziądza rozpoczął się 22.01.1256 r. Wówczas to Grudziądz został przyłączony do ziemi chełmińskiej. Wtedy przeniesiono kościół katedralny do Kwidzyna¹⁰⁴ a rycerz Dietrich von Stange otrzymał rekompensatę za majątek, który znalazł się po krzyżackiej stronie¹⁰⁵. Prawie 40 lat później, w 1294 r. ostatecznie ustalono granicę między Pomezanią a ziemią chełmińską na linii Księżych Gór¹⁰⁶.

Zagadnienie przekazania Grudziądza Krzyżakom przez biskupa pomezańskiego Ernesta spłynęło J. Krzyś, stwierdzając, że przekazanie Grudziądza 22.12.1255 r. było tylko formalnością, gdyż Krzyżacy od około 20 lat gospodarowali w tym grodzie¹⁰⁷.

ANALIZA PLANU ŚREDNIOWIECZNEGO GRUDZIĄDZA – REKONSTRUKCJA FORMY PIERWOTNEJ I JEJ PRZEKSZTAŁCENIA

Plan Grudziądza wzbudzał zainteresowanie wielu badaczy. Jednak z przeglądu literatury przedmiotu można wysunąć wniosek, że temu źródłu historycznemu zadano zbyt mało pytań. Zasugerowano się późną datą wystawienia przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim oraz wytyczonymi przed tą datą planami Chełmna¹⁰⁸, Torunia¹⁰⁹, Elbląga¹¹⁰. Ten pogląd jest w literaturze dominujący, co nie oznacza, że jest zasadny. W świetle literatury porównawczej z ostatniej dekady XX w. i początku XXI w. jego słuszność jest moim zdaniem wątpliwa. Obszernie na temat rozplanowania Grudziądza średniowiecznego pisali: M. Biskup, J. Frycz, S. Reszkowski, W. Sieradzan, M. Szajerka¹¹¹. Obecnie wyłonił

¹⁰¹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 34, przyp. 47.

¹⁰² A. Życzyńska, *Dzieje średniowiecznego Grudziądza do 1411 r.* Praca magisterska napisana na seminarium z historii średniowiecza pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Czacharowskiego. Instytut Historii i Archiwistyki UMK, Toruń 1992, s. 65-79.

¹⁰³ Zob. Haftka, *Zamki* [...], s. 78: *Zamek w Dzierzgoniu to szczególny punkt w systemie obronnym Prus zakonnych, zwłaszcza w pierwszej fazie formowania się państwa krzyżackiego. W rok po założeniu go przez mistrza krajowego Henryka von Vida, był już na tyle przygotowany, że podejmowano tu legata papieskiego – biskupa Jakuba z Leodium i szereg innych gości w trakcie formułowania warunków tzw. pokoju dzierzgońskiego.* Ten fragment jest moim zdaniem ewidentnym dowodem na pomylenie miejscowości. Nie można było postawić zamku w ciągu roku. Jest to niemożliwe. Przykładem może być odbudowa Zamku Królewskiego w Warszawie w XX w., jego postawienie w stanie surowym

¹⁰⁴ X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 6. Wg tego badacza fakt ten miał miejsce 22.12.1255 r.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 9-10.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 9-10. Wykaz granicznych wiosek ustalonych w dokumencie wystawionym przez biskupa pomezańskiego Henryka i mistrza krajowego Meinharda z Kwerfurtu w 1294 r.

¹⁰⁷ Zob. J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza*, Grudziądz 2002, s. 28.

¹⁰⁸ Z. H. Nowak, *Chełmno. Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 1, Prusy Królewskie i Warmia, z 3 Chełmno*, Z. H. Nowak [opr. historyczne], Z. Kozieł [opr. kartograficzne], Toruń 1999, red. A. Czacharowski, s. 6-8.

¹⁰⁹ Zob. Z. Kozieł, *Toruń. Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] ibidem, z. 2 *Toruń*, J. Tandecki [opr. historyczne], Z. Kozieł [opr. kartograficzne], Toruń 1995, 5-8

¹¹⁰ Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku, Warszawa 1981, t. A-N, red. A. Mączak, hasło **Elbląg**, s. 157; ibidem, s. 542, *Elbląg, plan w XV w.*

¹¹¹ M. Biskup, *Rozwój* [...], s. 18-21; J. Frycz, *Układ* [...], s. 34-37; S. Reszkowski, *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza. Przemiany przestrzenne po lokacji*, Rocznik Grudziądzki: 1983, t. VIII, s. 33-45; tenże, *Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza w XIII-XIV wieku*, Rocznik Grudziądzki, t. IX: 1985, s. 5-7;

się jeszcze jeden problem badawczy. Lokacja Grudziądza z 1290 r. może dotyczyć miasta w obrębie Rowu Hermana, przekopanego przy końcu XIV w. Natomiast obszar uznawany w literaturze przedmiotu za teren średniowiecznego miasta był faktycznie klasztorem¹¹².

Zasadniczym błędem wcześniejszej historiografii dotyczącej Grudziądza było niedostrzeganie zmian przestrzennych i krajobrazowych. Status quo dla wieków XVII-XVIII był przyjmowany bezkrytycznie dla wieków wcześniejszych. Tak też narodziła się koncepcja istnienia wczesnośredniowiecznego grodziska na wyimaginowanym dogodnym terenie. Błędna przesłanka rzutowała na cały proces badawczy. Ponad 40 lat temu J. Frycz o rozplanowaniu Grudziądza napisał: *Miasto sprzed 1291 r. musiało być drewniane i zapewne otoczone wałem. Kościół stał prawdopodobnie na miejscu obecnego i był może murowany. W przypisie do tego zdania J. Frycz napisał: Jedynie badania ziemne mogłyby wyjaśnić, czy i w jakim stopniu występuje ciągłość w rozplanowaniu miasta sprzed i po r. 1291. Wyjaśnienie tej kwestii miałoby poważne znaczenie dla badań nad genezą planów miast ziemi chełmińskiej]. Przywilej z 1291 r., jak już wspomniano, wyznacza początek budowy zachowanego do dzisiaj w zasadniczym swym zrębie miasta, którego plany przekazały nam XVII – wieczne materiały kartograficzne.[...] W siatce ulicznej Grudziądza charakterystyczne jest zastosowanie wideł, tj. ulica wychodząca z bramy rozchodzi się w dwie równoległe biegnące ulice, które obejmują rynek. Schemat ten, którego genezy szukać można we wrzecionowatym układzie szeregu podgrodzi, czy osad (o zabudowie wzdłuż szlaku komunikacyjnego, dyktowanej przez warunki terenowe), jest uważany za punkt szczytowy w budownictwie miast średniowiecznych i często występuje w miastach krzyżackich o późnej dacie lokacji*¹¹³.

Do wysunięcia takich wniosków przez J. Frycza moim zdaniem przyczyniło się analizowanie w głównej mierze obrysów miasta, w szczególności wielokrotnie powielanego planu Loffmana z 1657 r.¹¹⁴ W mniejszym natomiast stopniu analizowano treść wewnętrzną planów Grudziądza a w szczególności planu katastralnego z 1772 r., przywoływanego już w tej pracy¹¹⁵. Mimo schematycznego ujęcia tematu J. Frycz planowi Grudziądza przypisał dużą funkcję poznawczą w skali regionalnej¹¹⁶. Poglądy J. Frycza odnośnie obwarowań ziemnych Grudziądza zostały w pewnym stopniu podważone w 1971 r. przez M. Walickiego. Badacz ten określił początek murów miejskich Grudziądza na początek XIV w.¹¹⁷ Natomiast M. Walicki zakwalifikował je jako pochodzące z XIII w. i zaliczył je obok murów toruńskich i chełmińskich do form wczesnogotyckich. Na południu Polski za najstarsze mury uznane są opolskie z około 1228 r. Wg M. Walickiego mury obronne w Toruniu, Chełmnie i Grudziądzu zaczęły powstawać po roku 1226¹¹⁸. Odbiciem takiego podejścia badaczy do tematu jest makietą miasta znajdująca się w Muzeum w Grudziądzu¹¹⁹.

W. Sieradzan, *Atlas Historyczny Miast Polskich*, [...], s. 5-9; M. Szajerka, *Grudziądz jednym z modelowych miast polskiego średniowiecza*, [w:] Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii, nr 5, Toruń 1996, red. M. Jadcak, s. 32-35; tenże, *Plany Grudziądza i Warszawy, Spotkania z Zabytkami*: 2000, nr 2, s. 10-13.

¹¹² Zob. M. Szajerka, *Szkoła biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana – przyczynek do dziejów szkolnictwa wyższego w Polsce*, Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, t.V: 2003, s. 87-89.

¹¹³ J. Frycz, *Układ* [...], s. 35-37. W świetle obecnych badań wynika, że J. Frycz miał rację co obwałowania Grudziądza. Mogło to jednak dotyczyć obszaru nakreślonego przez bieg Rowu Hermana z XIV w. lub majdanu grodziska w okolicy obecnego Rybnego Rynku, widocznego na planie katastralnym z 1772 r.

¹¹⁴ Plan ten zamieszczali w swoich publikacjach m.in. J. Frycz, *Układ* [...], s. 36; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 24; S. Reszkowski, *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza* [...], s. 36.

¹¹⁵ Zob. Ryc. 1. *Plan katastralny Grudziądza z 1772 r.*

¹¹⁶ J. Frycz, *Układ* [...], s. 35, przyp. 7.

¹¹⁷ Ibidem, s. 56.

¹¹⁸ M. Walicki [red.], *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, t. 1, Warszawa 1971, s. 149-51.

¹¹⁹ Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich, Grudziądz*, 6. Model miasta około 2 połowy XVIII w.

Dokonując kwerendy planów Grudziądza W. Sieradzan spostrzegł, iż układ przestrzenny Grudziądza różni się w znacznym stopniu od systemu typowego dla wielu miast hanzeatyckich, a zwłaszcza portowych, w których występowała jedna długa i szeroka ulica, równoległa do rzeki oraz prostopadłe do niej ulice biegnące do nabrzeża. Grudziądz miał bowiem większą liczbę, ale stosunkowo wąskich ulic równoległych do rzeki, a jego położenie na wysokiej skarpie wiślanej spowodowało, że nie było bram miejskich od strony zachodniej¹²⁰. Można zauważyć, że stratą dla dalszych i głębszych badań było to, iż W. Sieradzan, opracowując rys historyczny w *Atlasie* [...] i mając do dyspozycji najpełniejszy materiał kartograficzny, zbyt mocno zasugerował się literaturą wcześniejszą, szczególnie cytowanym wcześniej artykułem J. Frycza. Widać to na przykładzie stwierdzenia, że od strony zachodniej nie było bram. W opublikowanym przez siebie dwukrotnie planie katastralnym z 1772 r. wyraźnie zaznaczone są dwie furty (*Pfortte*). Jedna większa na osi z Bramą Boczną i druga na osi obecnych ulic Ratuszowej i Starorynkowej. Jest ona także wyeksponowana na makiecie miasta w Muzeum. W atlasie tym jest wiele błędów merytorycznych. Z uwagi na czas i miejsce jego wydania można go potraktować jako podsumowanie wiedzy naukowej o Grudziądzu przy końcu XX w.. Nie ma opublikowanej drukiem recenzji naukowej tego atlasu¹²¹. Błędy merytoryczne, zawarte w tym atlasie wyłoniły się już w trakcie przygotowywania mojej pierwszej przekrojowej pracy *Grudziądz w XIII-XIV w. Studium historyczno – architektoniczne*¹²², dlatego teraz można je wykazać. W dalszej części pracy te zagadnienia będą rozwinięte. Wykazane tu błędy posiadają charakter elementarny. Można ich było uniknąć poprzez przeczytanie publikowanych map i przeprowadzenie wnikliwej wizji lokalnej.

Katalog błędów w *Atlasie Historycznym Miast Polskich. Grudziądz*, występujących na planie podsumowującym 2.Grudziądz. rozwój przestrzenny miasta, XIII-XX w.

1. W miejscu ratusza był kompleks szkolny, sala ratuszowa była na piętrze od końca XVI w.
2. Kościół p.w. św. Mikołaja pochodzi z XIII w., a nie jak podano z pocz. XIV w.
3. Kościół p.w. Świętego Ducha jest sprzed roku 1345, na planie nie zaznaczono kamiennej bramy koło niego.
4. Kościół p.w. św. Franciszka Ksawerego jest z początku XVIII w. a nie jak zaznaczono z 1648 r. Już archeolog niemiecki H. Jacobi w 1941 r. zauważył, że w bryle kościoła jest budowla średniowieczna¹²³.
5. Pozycja 7 w legendzie planu. Zbór ewangelicki powstał na obecnym rynku w latach 1783-84 a nie jak podają autorzy od XVI w. Ewangelicy zbierali się w usytuowanej tam szkole ale nie było tam właściwego zboru¹²⁴. Wcześniej było tam oratorium

¹²⁰ Ibidem, s. 6.

¹²¹ Katalog błędów w *Atlasie*, zawierający 21 pozycji umieściłem we wstępie do swojej pracy podyplomowej: M. Szajerka, *Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków i jego miejsce na tle dziejów miasta*. UMK Wydział Nauk Historycznych. Praca dyplomowa napisana na Podyplomowym Studium Polityki i Edukacji Regionalnej na seminarium dr Adama Wróbla, Toruń 2002, s. 3-4.

¹²² M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XIV w. Studium historyczno – architektoniczne*, Grudziądz 2001. Maszynopis znajduje się w zbiorach czytelnicy naukowej biblioteki Miejskiej w Grudziądzu. Błędy te skatalogowałem także we wstępie swojej pracy: M. Szajerka, *Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków (Miejsce tego kościoła na tle dziejów miasta)*. Praca dyplomowa napisana na Podyplomowym Studium Polityki i Edukacji Regionalnej na seminarium dr. A. Wróbla, UMK Wydział Nauk Historycznych, Toruń 2002, s. 3-4. Maszynopis pracy przechowywany u kierownika Podyplomowego Studium Polityki i Edukacji Regionalnej. Do tych błędów na etapie kwerendy, rzutujących na obraz historyczny miasta można zaliczyć również uznanie stylizowanego planu z 1910 r. za oryginalny plan z 1781 r. Zob. ibidem, 9. *Grudziądz. Plan miasta, 1781, bez skali 9 (zmniejszenie 1,55)*, Muzeum w Grudziądzu. Sygn. Ik/5.

¹²³ H. Jacobi, *Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordensburgen Graudenz und Roggenhausen. Ein Beitrag zur baugeschichtlichen Entwicklung der Ordensburgen*, Braubach 1996, plan 14, s. 144.

¹²⁴ Zob. X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 112, 117.

Augustianów, wykorzystywane przez protestantów. W 1584 r. zgromadzenie księży przekazało miastu szkołę i kościół¹²⁵. To wydarzenie zbiega się z urządzeniem na obecnym rynku ratusza i zajęciem kościoła p.w. św. Mikołaja przez ewangelików.

6. Pozycje 9 i 10. Narysowanie przedzamcza i zamku głównego bez bram. Zamek jest otoczony linią ciągłą.
7. Pozycja 11. Naniesiony został młyn zamkowy ale przeoczono spichrz zamkowy przed Bramą Wodną, który stanowił zachodnią ścianę szyi bramnej.
8. Pozycja 13. Nie zaznaczono zachowanej wieżyczki wodociągowej.
9. Pozycja 14. Nie uwzględniono od strony Wisły bramy tzw. Furty Gnojenej.
10. Brama Zamkowa z szyją bez wylotu na przedzamcze.
11. Zamek bez gdaniska.
12. Gdanisko Bramy Wodnej wzięto za prześwit bramny.
13. Pozycja 18. Brama Toruńska na planie bez murowanego mostu i baszty przedbramia.
14. Pozycja 19. Brama Wodna z mylnym prześwitem na osi wschód – zachód i szyją bramną przesuniętą w kierunku wschodnim, bez jakichkolwiek furtek i bez połączenia z prześwitem Bramy Wodnej. Brakuje tu również baszty przedbramia.
15. Pozycje 20 i 22. Barbakan (rondel) został podzielony na dwie różne części.
16. Pozycja 23. Ulokowanie przyczółka mostowego pod Górą Zamkową. Naturalny przyczółek znajduje się w okolicy Bramy Wodnej.
17. Błędnie narysowano dwie bramy miejskie od strony ulicy Murowej na odcinku ul. Szewskiej. Podobnie od strony północnej pomyłono baszty z bramami.
18. Na odcinku południowo – wschodnim mury ceglane z lat osiemdziesiątych XX w. uznano za średniowieczne.
19. Przyjęcie układu parcel z XX w. jako wyjściowego średniowiecznego zatarło układ pierwotny do tego stopnia, że nie odczytano centralnej ulicy na osi północ-południe, czytelnej jeszcze na planach z XVIII w.
20. Na planie katastralnym z 1772 r. nie zauważono majdanu grodziska w części północnej miasta, poza jego murami.
21. W kwartale południowo wschodnim, przyłączonym w 1415 r. nie zauważono Placu Miejskiego, faktycznego i urzędowego rynku Grudziądza.
22. Pominięto obwarowane podgrodzie w części południowo – wschodniej, widniejące na planie katastralnym z 1772 r.
23. Pozycja 30. W tym miejscu jest gmach poczty a nie sierocińca żydowskiego
24. Pozycja 31. W tym miejscu jest gmach sierocińca żydowskiego a nie gmach poczty. Podana data budowy sierocińca 1900-03 jest błędna. Nad wejściem głównym do budynku zachowała się płyta z datą ukończenia budowy wg kalendarza żydowskiego¹²⁶.
25. Obszar w części południowej miasta, poza murami miejskim nazywa się Przedmieściem Chełmińskim a nie jak podano na planie Przedmieściem Toruńskim.

Recenzowana tu rekonstrukcja planu została sporządzona prawdopodobnie głównie w oparciu o dołączoną do zbioru planów rekonstrukcję, także dwudziestowieczną, bez daty, zapewne z okresu II wojny światowej. Jest to wyidealizowany plan miasta średniowiecznego, także z błędami: brak szyi Bramy Wodnej, brak baszty przedbramia Bramy Toruńskiej, brak bramy w części środkowej linii spichrzy, brak podgrodzia w części południowo – wschodniej. Uwagę można mieć również do zakwalifikowania planu narysowanego w 1910 r. i uznanego jako plan miasta z 1781 r., o czym napisałem wcześniej.¹²⁷ Także w części opisowej,

¹²⁵ Ibidem, s. 125.

¹²⁶ Napis na płycie: „Erbaut 5633”. Wg kalendarza chrześcijańskiego budynek ten powstał w 1872 r.

¹²⁷ Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz*, 9. Grudziądz, Plan miasta, 1781.

sporządzonej przez W. Sieradzana są błędy merytoryczne. Na s. 6. autor ten napisał, że wystawca dokumentu lokacyjnego dla Grudziądza Meinhard z Kwerfurtu był wielkim mistrzem Zakonu, faktycznie piastował urząd mistrza krajowego. W tym czasie wielki mistrz jeszcze był w Wenecji.

Zasadność poglądów W. Sieradzana będzie przedmiotem analizy w dalszej części tej pracy. Obecnie na tym etapie można napisać, że na jakości komentarza naukowego odbiła się niedostateczna wizja lokalna autorów atlasu. Wizja lokalna mogłaby zweryfikować niektóre poglądy utrwalone w komentarzu naukowym.

Z trzech atlasów tej samej serii grudziądzki jest najbogatszy. Zawiera 25 pozycji, toruński 18 i chełmiński 14. Jednak od strony merytorycznej jest najsłabiej opracowany (Tab. 1).

Tab. 1. Wykaz map w atlasach historycznych miast polskich

Grudziądz	Toruń	Chełmno
1. Plan katastralny 1906-07	1. Plan miasta z 1816-29	1. Plan katastralny 1861-1903
2. Rozwój przestrzenny miasta, XIII-XX w.	2. Rozwój przestrzenny miasta, XIII-XX w.	2. Rozwój przestrzenny miasta, XIII-XX w.
3. Rekonstrukcja miasta średniowiecznego	3. Okolice miasta, 1796-1802	3. Okolice miasta, 1796-1802 r.
4. Widok Grudziądza, 1656	4. Okolice miasta, 1893	4. Okolice miasta, 1904
5. Zamek w Grudziądzu, ok. 1750	5. dobra ziemskie należące do Torunia w 1792 r.	5. Chełmno od strony Wisły z 1684 r.
6. Model miasta Grudziądza, ok. 2 połowy. XVIII w.	6. Plan wsi Przysiek z 1601 r.	6. Plan miasta z 1 połowy XVIII w.
7. Plan miasta, 1756	7. Plan miasta z 1631 r.	7. Widok Chełmna od strony Wisły z 1745 r.
8. Plan miasta, 1772	8. Plan – widok perspektywiczny z 1641 r.	8. Plan miasta z lat 1776-79
9. Plan miasta, 1781	9. Plan miasta z 1793 r.	9. Plan miasta z kwietnia 1773 r.
10. Plan miasta, ok. 1800	10. Plan miasta z 1816 r.	10. Plan miasta z 1774 r.
11. Okolice miasta, 1796-1802	11. Plan miasta z lat 1873-77	11. Plan miasta z przedmieściami z 1820 r.
12. Okolice miasta, 1909	12. Plan miasta z 1911 r.	12. Plan Chełmna i jego okolic z ok. 1840 r.
13. Miasto i twierdza Grudziądz z okolicami, 1785	13. Widok Torunia od północy, po 1756 r.	13. Chełmno, 1978. Mapa topograficzna, skala 1: 10000
14. Twierdza Grudziądz, po 1807	14. Widok Torunia od południa, 2 połowa XVIII w.	14. Chełmno. „Z lotu ptaka”
15. Twierdza Grudziądz, 1812	15. Dwór Artusa w Toruniu w połowie XVIII w.	
16. Grudziądz i jego okolice, 1872	16. Domy po wschodniej stronie ul. Żeglarskiej (pomiędzy ul. Szeroką a kościołem św. św. Janów), 1783 r.	
17. Okolice miasta, ok. 1880-1919	17. Plan miasta z 1995 r.	
18. Plan miasta, 1897	18. Toruń. „Z lotu ptaka”, 1993	
19. Plan okolic miasta, 1906-15		
20. Plan miasta, ok. 1925		
21. Widok Grudziądza. Obłężenie Grudziądza w lipcu 1807 r.		
22. Widok na Grudziądz, ok. 1837		
23. Widok Grudziądza z Kępy Strzemięcińskiej, 1869		
24. Grudziądz, 1988		
25. Grudziądz. „Z lotu ptaka”, 1993		

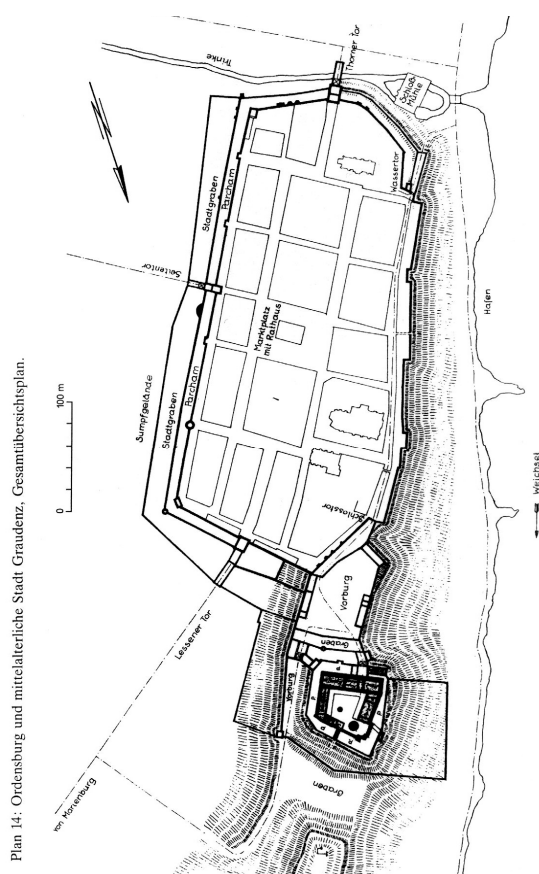
Mimo słabego poziomu naukowego komentarza historycznego w atlasie grudziądzkim publikacja ta jest bardzo cenna w dalszych badań, gdyż ukazuje luki badawcze na tle bogatego zbioru kartograficznego i ikonograficznego.

W oparciu o rekonstrukcję planu średniowiecznego Grudziądza, wykonaną przez H. Jacobiego¹²⁸, plan katastralny miasta z 1772 r., przywilej lokacyjny Grudziądza miasta z XIII w.¹²⁹ oraz pracę X. Froelicha¹³⁰ można metodą regresji odczytać plan pierwotnego Grudziądza – klasztoru sprzed lokacji na prawie chełmińskim. Zgodność linii zabudowy miasta i zamku jest zbyt zbieżna by uznać to za przypadek.

Punktem wyjścia do regresji jest wskazanie na założyciela Grudziądza. Wymienieni wcześniej badacze; M. Biskup, X. Froelich, J. Frycz, P. Grochowski, M. Mróz, W. Sieradzan, M. Szajerka, A. Wajler, K. Zielińska-Melkowska są zgodni co do tego, iż w pewnym okresie, dowodnie w 1222 r. Grudziądz był własnością biskupa misyjnego Prus Chrystiana. Część z nich, w tym piszący te słowa, uważa, że była to główna siedziba biskupa Chrystiana.

W oparciu o wskazane źródła można wytypować sześć etapów rozwoju terytorialnego Grudziądza: 1 do 1222 r., 2 do 1242 r., 3 do 1320 r., 4 do 1328 r., 5 do 1345 r., 6 do 1415 r. (Ryc. 5). Uważam, że ściślej są to etapy okalania zespołu klasztornego przez miasto świeckie. Jak wykażę dalej, Grudziądz należy do typu miast kolegiackich, gdzie rdzeniem nie był rynek z przylegającym do niego kościołem farnym. Rdzeniem dla Grudziądza była kolegiata oraz szkoła kolegiacka¹³¹.

Ryc. 5. *Rekonstrukcja planu średniowiecznego Grudziądza wg H. Jacobiego. Stan w 1415 r.*

¹²⁸ H. Jacobi, s. 144, plan 14.

¹²⁹ Tekst przywileju znany jest z niemieckiego przekładu z XV w. Oryginalny tekst łaciński nie jest znany. Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja [...]*, s. 65-74.

¹³⁰ X. Froelich, *Geschichte [...]*.

¹³¹ M. Szajerka, *Szkoła biskupa misyjnego Prus św. Chrystiana [...]*, s.63-93.

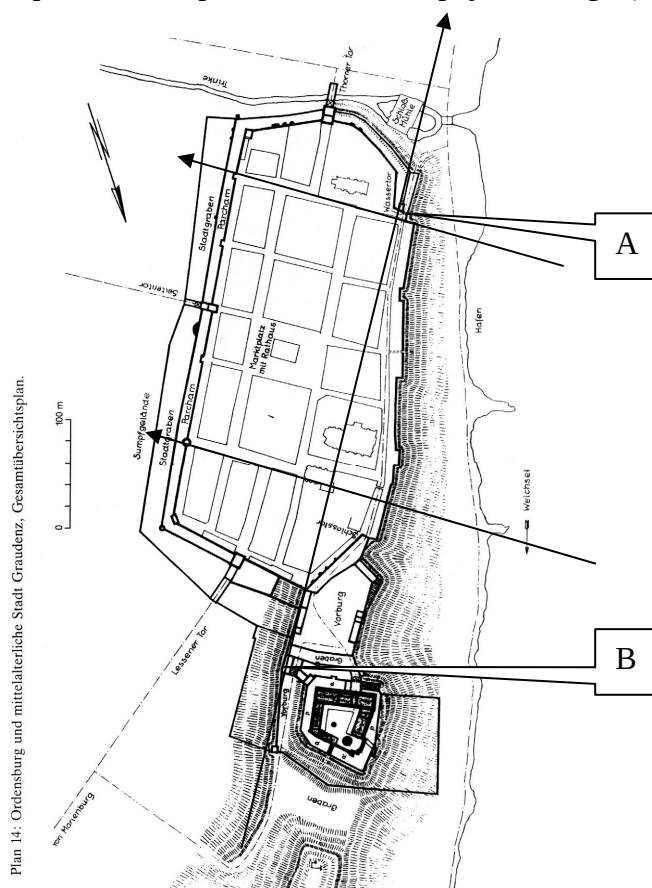
Pierwszy etap. Przełom XII/XIII w. do 1222 r.

Cystersi z Łekna zapewne przygotowali teren bagienny w widłach Osy do zasiedlenia. Wynika to z faktu, że teren ten był w ich strefie wpływów już w 2 połowie XII w. W fazie wstępnej został on osuszony¹³². Na ten okres można datować wykopanie studni na Górze Zamkowej o głębokości 50 m¹³³.

Zapewne już w 1222 r. Grudziądz był dwuczłonowy jako *civitas et castrum*. Grudziądz w tym czasie posiadał już obiekty murowane z cegły, którym zawdzięcza swą nazwę¹³⁴. Do poglądu tego skłania się również J. Krzyś¹³⁵. W Grudziądzu można doszukiwać się istnienia episcopium biskupa Chrystiana¹³⁶. Episcopium i katedrę biskupa Chrystiana można lokować na Górze Zamkowej.

Daleko idąca regularność planu Grudziądza pozwala łączyć ze sobą linie na przeciwnych krańcach miasta, np. W linii prostej są w niewielkim błędem szyja Bramy Wodnej i stajnie na przedzamczu.

Ryc. 6. Plan średniowiecznego Grudziądza z 1415 r. wg H. Jacobiego z zaznaczeniem linii łączącej Bramę Wodną ze stajniami zamkowymi (A), wyznaczoną przez ścianę północną kościoła pojezuickiego (B)

¹³² M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy*, s. 13; ibidem, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie*, s. 87.

¹³³ Studnię tę odkopano ponownie w czasie porządkowania Góry Zamkowej w 1889 r. Cembrowina studni wykonana jest z ciosanych kamieni. Zob. X. Froelich, *Der Scloßberg bei Graudenz [...]*, Graudenz 1895; Tłum. pol. Xaver Froelich, *Góra zamkowa w Grudziądzu*, wyd. I, tłum. J. Hinz, P. Grochowski s. 18.

¹³⁴ M. Szajerka, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, [w:] *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum [...]*, s. 81-86.

¹³⁵ J. Krzyś, *Militarna przeszłość Grudziądza*, s. 28-29.

¹³⁶ Zob. K. Białoskórska, *Święty Chrystian primus episcopus Prussiae [...]*, s. 19-35; K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja [...]*, s. 19-35; M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie [...]*, s. 75-90.

W pierwszej fazie rozwoju miasta szpital powinien być poza murami miasta, jak to powszechnie praktykowano w średniowieczu¹³⁷. Po wykluczeniu szpitala Św. Ducha i nabytku terytorialnego z 1415 r. odczytaną granicę południowa miasta – klasztoru były obecne ulice Wodna i Szkolna. Granica wschodnia biegła wzdłuż ulicy Murowej i nie uległa w średniowieczu istotnym zmianom. Na szczególną uwagę zasługuje podkreślona już zbieżność szyi Bramy Wodnej i oraz stajni zamkowych.. Zbliżona też jest ich długość. Może ona sugerować, że obiekt na przedzamczu pełnił funkcję stajni zamkowych wtórnie. Trakt wytyczony przez linię łączącą szyję bramną ze stajniami i bramą na przedzamcze wschodnie biegł obok prezbiterium kościoła p.w. św. Mikołaja, uznawanego za najstarszą część budowli, następnie przez prezbiterium kościoła pojezuickiego, dawną basztę bramną, zwaną w XVII w. Porta Zellia¹³⁸. Wnioskuje z tego, że faktycznie jest to linia traktu zachodniego Grudziądza, łączącego zamek biskupi z młynem nad Starą Osą.

Ta trasa ma swoje potwierdzenie w architekturze. W 1998 r., w trakcie prac budowlanych przy Bramie Wodnej natrafiono na pierwotny mur ceglany szyi w wątku główkowym, od strony Muzeum¹³⁹ (Ryc. 7).

Ryc. 7. Fragment odsłoniętej ściany szyi Bramy Wodnej. Fot. M. Szajerka 1998 r.

Zewnętrzne światło Bramy Wodnej, względem pierwotnego, jest znacznie zredukowane. Literatura przedmiotu wskazuje, że prezbiterium kościoła p.w. św. Mikołaja jest starsze od naw¹⁴⁰. Natomiast kościół pojezuicki nosi znamiona adaptacji obiektu wcześniejszego na cele sakralne¹⁴¹. Szczególnie czytelna jest od strony Góry zamkowej baszta bramna, obecnie prezbiterium. W październiku 2003 r. w fundamencie zakrystii

¹³⁷ Szpital przy kościele Św. Ducha był poza obszarem miasta-klasztoru oraz miasta świeckiego, oddzielonego korytem Starej Osy, zwanej od XVIII w. Trynką

¹³⁸ Zob. J. Drozdowska [opr.], *Grudziądz. Widoki miasta*, 3. *Oblężenie Grudziądza*, 4 (14) stycznia 1656 r. i s. 158.

¹³⁹ Niestety przy tych pracach budowlanych nie było nadzoru archeologicznego, podobnie jak dwa lata później w trakcie podobnych prac na Górze Zamkowej.

¹⁴⁰ T. Chrzanowski, M. Kornecki [red.], *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. XI, województwo bydgoskie, z. 7, powiat grudziądzki, s. 7-12.

¹⁴¹ M. Szajerka, *Tradycja* [...], s. 112.

kościół pojezuickiego od strony północnej natrafiono na głębokości około 3 m na próg zasypanych drzwi (Ryc. 8).

Ryc. 8. Zasypane drzwi w fundamencie zakrystii kościoła pojezuickiego.
Stan w październiku 2003 r. fot. M. Szajerka.

Granicę północną wyznaczała linia wytyczona od ośmiobocznej baszty do ściany północnej kościoła pojezuickiego¹⁴². Za zgodnością tej linii ze stanem faktycznym z początku XIII w. przemawiają następujące argumenty:

W przywileju lokacyjnym miasta jest adnotacja o dwóch rowach starym i nowym¹⁴³. O tym fragmencie miasta X. Froelich napisał: *O rowach miejskich podaje przywilej najpóźniej z roku 1328, że ciągnęły się od miasta, od zagięcia do Góry Zamkowej, więc od Bramy Łasińskiej począwszy do teraźniejszej Trynki, dawniej Młyńska Rzeka i była stojącą wodą, najczęściej z deszczu lub ścieków miejskich napełniona. Gdyby nie około 15 stulecia pierwsze założenie aby podnieść wodę dla zasilenia miejskiego rowu, byłby ostatni tylko w wyjątkowych wypadkach jak na przykład w roku 1637 otrzymał wodę, gdy Tuszewska*

¹⁴² Zob. Ryc. 5. Plan średniowiecznego Grudziądza. Na planie z „1781 r.”, sporządzonym w 1910 r., Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz*, op. cit., plan 5, zaznaczona jest jako okrągła i przesunięta na południe do wylotu ul. Starorynkowej. Bardzo szczegółowo fortyfikacje Grudziądza opisał J. Krzyś, *Oblężenie Grudziądza w 1659 roku*, *Rocznik Grudziądzki*: 1985, t. IX, s. 33-34. badacz ten nie sprecyzował czy była to baszta okrągła czy ośmioboczna, zob. s. 44. Temat fortyfikacji średniowiecznych i późniejszych badacz ten podjął w swojej książce *Militarna przeszłość Grudziądza*, m.in. s. 40-42, 71-76; W sierpniu 2000 r., na skrzyżowaniu ulic Murowej i Starorynkowej, natrafiono na kamienny fundament tej wieży z okraglaków. Mur na osi wschód – zachód miał długość 5,7 m. Ze względu na niedużą szerokość wykopu, ok. 1 m, nie można jednoznacznie stwierdzić, czy jest długość jednego z boków baszty, czy też jej grubość. Sądzę jednak, przy porównaniu z grubością murów ceglanej i okragłej wieży Klimek na Górze Zamkowej (ok. 3 m) oraz fundamentów Bramy Klasztornej 9 ok. 3m), iż mamy tu do czynienia z długością jednej ze ścian baszty. Takiej grubości ściany nie zostały stwierdzone w trakcie badań H. Jacobiego na terenie Góry Zamkowej. Podane przez tego archeologa grubości ścian wahają się w granicy około 3 m, zob. H. Jacobi, op. cit., plany 3-12, s. 134-143. Parametry wykopu uzyskałem od pracujących w nim robotników. W swojej pracy *Grudziądz w XIII-XIV w. Studium historyczno – architektoniczne*, s. XIV, przyp. 84. opowiadałem się bardziej za opcją, że jest to grubość muru. Obecnie, na szerszej bazie porównawczej sądzą, iż jednak mamy do czynienia tu z długością jednej ze ścian baszty. Nie była to baszta okrągła, przynajmniej u swojej podstawy.

¹⁴³ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja [...]*, s. 83.

Grobla w czterech miejscach przerwana została a woda na łąki zamkowe i stąd do rowu miejskiego spłynęła, a że rów miejski tyle wody objąć nie mógł, oddał ją na łąki miejskie. Wydaje się jednak, że tak długo jak Kanał Trynki nie istniał, połączenie rowu miejskiego z łąkami zamkowymi przy Kuntersztynie, które przecinały rowy istniało. Przy kładzeniu rur gazowych i kładzeniu fundamentu pod dawniejszy budynek strażniczy zostały przez magazyn mody Mühlendorffa, na którym obecnie stoją posiadłości Birstela i Róthe, stare murowanie wyrzucone. Były to pozostałości z roku 1799, masywnie z kamieni polnych pobudowanego mostu „Drumbrücke” nad rowem miejskim, którego rysunek w aktach tego czasu się utrzymał i całe założenie oraz welbunek przedstawia. Omyłkowo się zdawało, że jest to podziemny ganek. Po okrągłej, obok bocznej położonej wieży, poznajemy, że została ona zbudowana w czasie, kiedy rów miejski był wodą wypełniony. Wskazują na to wyraźnie dolne łuki¹⁴⁴.

Przytoczony fragment dowodzi, iż wymieniona wieża była pierwotnie narożną. Przepływ wody pod basztą, czy też bramą nie jest niczym odosobnionym. Dzieje architektury znają wiele takich przykładów¹⁴⁵. Informacja X. Froelicha dowodzi, iż w Grudziądzu było podobnie. Taka konstrukcja była stosowana w gdańskich, gdzie strumień wody przepływał pod basztą. Jak dowiodły pomiary inwentaryzacyjne I. Gwizdały i T. Porębnego, dokonane w kamienicy przy ul. Mickiewicza 3, pod Bramą boczną też przepływała woda¹⁴⁶. Browar zamkowy też posiadał własne gdańsko¹⁴⁷. Sądzę, iż analogicznie ta baszta była gdańskiem dla browaru miejskiego. Za słuszością tej północnej granicy Grudziądza w 1222 r. przemawiają jeszcze trzy istotne argumenty.

Na planie katastralnym z 1772 r., przy obecnym Placu Miłośników Astronomii, czyli dawnym Starym Rynku¹⁴⁸, zaznaczono *Corps d Garde* (strażnicę) oraz obok niej *Brauhaus* (browar). Obydwa te obiekty powinny być przy murach miejskich, strażnica przy bramie i browar przy fosie. Jest to bezpośredni dowód na przesunięcie granicy miejskiej w kierunku północnym oraz obecności dwóch rowów w obrębie miasta, zgodnie z dokumentem lokacyjnym. Jeszcze obecnie browar przy ul. Sikorskiego, z XIX w., położony jest nad Trynką. Do okresu międzywojennego browar ten używał wody do produkcji piwa z tego kanału. W średniowieczu browary i słodownie lokowane były na obrzeżach miast¹⁴⁹.

Z linią prostą jako pierwotnie graniczną, łączącą wieloboczną basztę ze ścianą północną kościoła pojezuickiego korespondują jej lizeny. Są one wyższe o lizen ściany południowe i wskazują, że pierwotnie budynek stał na wzgórzu względnie nad rowem.

¹⁴⁴ X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 145. Tłum. A. Wolnikowski, rękopis w AP w Toruniu, kserokopia także w czytelni naukowej Biblioteki Miejskiej w Grudziądzu, sygn. 9494380 i reg. Wg informacji przewodniczącego Koła Miłośników Dziejów Grudziądza E. Chmielewskiego wymienione przez X. Froelicha posiadłości Mühlendorffa, Birstela i Róthe znajdowały się przy rogu ulic Tkackiej i Starej, numery 17 i 18.

¹⁴⁵ Zob. J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 61: bramy w Brześciu, Kaliszu, Kazimierzu, Szydłowie, Krakowie.

¹⁴⁶ T. Porębny, *Inwentaryzacja budowlana budynku mieszkalnego przy ul. Mickiewicza 3*, CONCEPT Biuro Projektów Architektury i Urbanistyki, data opracowania grudzień 1993. Kopia dokumentacji w zbiorach Oddz. PTH w Grudziądzu.

¹⁴⁷ K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego* [...], s. 103.

¹⁴⁸ Nazwa Stary Rynek jest w stosunku do historii miasta stosunkowo młoda. Została wprowadzona w 1872 r. i bardzo zmyliła późniejszych badaczy, szczególnie po II wojnie światowej. Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz*, plan 2. Rozwój przestrzenny miasta, XIII-XX w. Na planie tym obszar Starego Rynku uważany jest za hipotetyczne miejsce pierwotnej lokacji Grudziądza. Odnośnie nazw ulic Grudziądza, zob. A. Wajler, *Ulice Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki: 1985, t. IX, s. 92: **Stara** – Łasińska (*Lassensche Strasse*) 1781, *Alte Strasse* 1872-1920, *Stara* 1920-39, *Alte Strasse* 1939-45, *Stara*, **Starorynkowa** – Mały Rynek (*Kleiner Markt*) 1781, *Altmarktstrasse* 1872-1920, *Starorynkowa* 1920-39, *Altmarktstrasse* 1939-45. W artykule A. Wajler występuje adnotacja, że nazwa *Kleiner Markt* występowała już w 1781 r. Badaczka informację tę zaczerpnęła z planu sporządzonego w 1910, rzekomo kopii planu z 1781 r. Stąd też data ta nie może być całkowicie wiarygodna.

¹⁴⁹ Zob. T. Lalik, J. Łukasiewicz, piwowarstwo [w:] *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku*, t. II, s. 71.

Konfrontacja lizen kościoła pojezuickiego z lizenami nawy głównej kościoła p.w. św. Mikołaja o pewnej dacie średniowiecznej wskazuje, iż ich dekoracyjny charakter z przełomu XVII i XVIII w. jest wątpliwy. Przedłużeniem wytyczonej linii jest gdanisko, obecnie spichrz z przewiązką do ratusza. Na środku tej granicy mogła się znajdować brama miejska. Na zdjęciu z ok. 1870 r. widnieje zachowana do naszych czasów kamienica przypominająca basztę¹⁵⁰. Jest to kamienica przy Placu Miłośników Astronomii 8. Przez nią biegła główna ulica miasta, na osi wytyczonej przez bramy Toruńską i Kwidzyńską¹⁵¹.

Wytyczony, prostokątny obrys pierwotnego Grudziądza nawiązuje do takich miast jak Montpazier i Aigues – Mortes, ściśle zaplanowanych w XIII w. miast – warowni, w ściśle określonym czasie i konkretnym celu. Po ustaniu przyczyn powstania tych miast ich rozwój był zahamowany i przetrwały w swym pierwotnym kształcie do naszych czasów¹⁵². Z tego porównania planów Grudziądza i miast francuskich oraz ich dalszych losów wynika prawidłowość dziejowa, wg której Grudziądz został zaprojektowany dla potrzeb misji pruskiej biskupa Chrystiana i wyprawy krzyżowej książąt polskich pod kierunkiem Leszka Białego.

Odczytanie źródła historycznego, jakim jest plan miasta, głębsze, aniżeli do tej pory uczynili to poprzedni badacze, pozwala stwierdzić, że była tu stróża wyprawy krzyżowej do Prus z 1222 r. rycerstwa polskiego, oparta na wzorcach zachodnich. Następnie model Grudziądza posłużył do zaprojektowania Chełmna. Odzwierciedleniem tego faktu jest zapewne akt łowicki, w którym biskup Chrystian zobowiązał się pomóc w odbudowie Chełmna¹⁵³. Chełmno posiada podobnie jak Grudziądz bardzo regularny kształt¹⁵⁴. Jego lokalizacja posiadała także polityczny charakter, kończący jego budowę Krzyżacy zamierzali uczynić je miastem stołecznym¹⁵⁵.

Wskazany tu związek obecnego planu Chełmna z osobą biskupa Chrystiana nie koliduje moim zdaniem ze stwierdzeniem, iż przywilej dla Chełmna z 1233 r. dotyczył Starogrodu a w obecnym miejscu Chełmno jest od ok. 1251-53 r.¹⁵⁶ W przypadku Chełmna jest kilka anomalii. Rynek chełmiński posiada wymiary 110 x 150 m, natomiast budynek ratusza jest bardzo skromny 10,1 x 13,2 m¹⁵⁷. Jest jednak w tym kwartale element, na który warto zwrócić większą uwagę. Jest to zbiornik na wodę w części zachodniej rynku¹⁵⁸. Istnienie zbiornika (cysterny) na wodę może zdradzać właściwych architektów Chełmna. Takie cysterny posiadał także Grudziądz. Jedna z nich jest przy ul. Kościelnej.

Mury miejskie, w zależności od obwodu i terenu wznoszono od kilku do kilkunastu lat¹⁵⁹. Ustalenia J. Widawskiego są pomocne w przypadku Grudziądza i Chełmna. Pozwalają

¹⁵⁰ *Grudziądz*, Grudziądzkie Towarzystwo Kultury 1991, fot. 2.

¹⁵¹ Zapewne tej bramie, która faktycznie była Bramą Wałową, (była ona w środku wału ziemnego), w XIX w. wprowadzono w tym kwartale nazwy Stary Rynek, ul. Starorynkowa. O istnieniu tego typu bramy w Grudziądzu napisał X. Froelich, zob. X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 136. Zlokalizował ją w części południowej Grudziądza, po drugiej stronie Trynki, na linii Bramy Toruńskiej. Brama w wale prowadziła do osiedla Rybaki. Jest to moim zdaniem jeden z dowodów na istnienie miasta średniowiecznego, otoczonego wałem ziemnym w obrębie Rowu Hermana.

¹⁵² Zob. W. Koch, op. cit. s. 399.

¹⁵³ Zob. J. Bieniak, op. cit., s. 23-24.

¹⁵⁴ Zob. *Atlas Historyczny Miast Polskich. Chełmno* [...], 12. Plan Chełmna i okolic z ok. 1840 r.

¹⁵⁵ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, s. 39, punkt 4 przywileju: [...] *chcemy, aby to miasto było główne i godniejsze od pozostałych już założonych miast i tych, które mogą powstać pomiędzy Wisłą, Ośą i Drwęcą*.

¹⁵⁶ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński z 1233 i 1251 r.*, s. 6.

¹⁵⁷ Zob. Z. H. Nowak, *Chełmno, historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich. Chełmno*, s. 6-7.

¹⁵⁸ Zob. ibidem s. 7 oraz plany 1, 2.

¹⁵⁹ Zob. J. Widawski, op. cit., s. 27. Mury obronne Płocka w połowie XIV w. kosztowały około 8000 grzywien. Przewidywano, że budowa muru o długości około 1800 m potrwa 16 lat. W Warszawie zakładano, że budowa muru o długości 600 m potrwa 8 lat.

one stwierdzić, iż zgodnie z przyjętym tempem robót nadany Chrystianowi Grudziądz ok. 1208 r. powinien być gotowy do przyjęcia wyprawy krzyżowej na początku lat dwudziestych XIII w. Potwierdza to dokument łowicki z 1222 r., gdzie gród grudziądzki wymieniony jest na pierwszym miejscu wśród innych nadanych biskupowi Chrystianowi¹⁶⁰. Już wcześniej tej pracy wykazałem, że te tereny należały do Cystersów w 2 połowie XII w. Na tej podstawie można przyjąć, iż rozpoczęta około 1223 r. budowa nowego Chełmna powinna się zakończyć ok. 1240 r., czyli już za czasów mecenatu krzyżackiego. Stąd też jej zakończenie jest bliskie czasowi wystawienia odnowionego przywileju chełmińskiego z 1251 r. Na słusność takiego biegu wydarzeń wskazuje także przykład Rogóżna, gdzie otoczone murem przedzamcze jest porównywalne z obszarem Grudziądza. Rogóżno jest przykładem zaniechanej lokacji miejskiej¹⁶¹.

Charakterystyczną cechą planu Grudziądza z 1222 r. był jego zbliżony do prostokąta kształt oraz podział symetryczny wzdłuż osi północ – południe i wschód – zachód. Środkowa ulica na osi północ południe jest jeszcze czytelna na planie katastralnym z 1722 r.. Była to ulica o podwójnej szerokości w stosunku do pozostałych. Obecnie jej reliktem jest ulica Klasztorna, która zachowała swoją pierwotną szerokość¹⁶². W przypadku Gdańska z IX-XIII w. ulice w dzielnicy „książęcej” miały szerokość 5,5 m natomiast w pozostałych częściach od 2 do 3 m¹⁶³. Szerokość 5-7 m posiadają prześwity zachowanych bram miejskich Grudziądza. Pierwotny prześwit Bramy Wodnej został w czasach krzyżackich zredukowany. Pod względem powierzchni Grudziądz dorównywał klasztorowi cysterskiemu w Mogile, jaka ten miał w XIX w. (czyli ok. 45 000 m²)¹⁶⁴.

Przedstawiona przeze mnie rekonstrukcja planu Grudziądza z 1222 r. (Ryc. 7) zaprzecza pogładowi, iż miejsca pierwszej lokacji z połowy XIII w. należy szukać w rejonie ulic Starej, Starorynkowej, w przypadku słusności tej hipotezy teren ten powinien stać się rdzeniem miasta. Tak się jednak nie stało. Został on w znacznej części przyłączony do Grudziądza w 1 poł. XIV w. Również badania archeologiczne na tym terenie M. Kurzyńskiej nie wykazały warstw wcześniejszych, niż z XIII w.¹⁶⁵

Drugi etap. 1242 r.

Charakterystyczną cechą planu Grudziądza jest nieregularna linia spichrzy od strony Wisły w porównaniu z prostą linią ulicy Murowej od strony wschodniej. Usprawiedliwia się to warunkami naturalnymi. W. Sieradzan zauważył, że Grudziądz w przeciwieństwie do innych miast portowych nie ma szerokiej ulicy przy spichrzach¹⁶⁶. Wyartykułowana w opisie pierwszego etapu linia graniczna, biegnąca wzdłuż wschodniego muru przedzamcza przez obecne prezbiterium kościoła pojezuickiego do szyi Bramy Wodnej nie narusza prezbiterium

¹⁶⁰ Zob. J. Bieniak, op. cit., s. 19.

¹⁶¹ Zob. M. Rzekowska-Sławińska, *Zamek pokrzyżacki w Rogóżnie (pow. grudziądzki)*, Rocznik Grudziądzki: 1970, t. V-VI, s. 97-125.

¹⁶² Na makiecie miasta w Muzeum nie uwzględniono zgodnie z tym planem furt, np. od strony ulicy Szewskiej, prowadząc w ich miejsce kamienice. W ten sposób powstał abstrakcyjny obraz gęsto zabudowanego miasta, który w naukowej oprawie funkcjonuje w literaturze przedmiotu.

¹⁶³ Zob. A. Zbierski, *Archeologia o przemianach przestrzennych na terenie Gdańska*, [w:], *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo – wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, Warszawa – Poznań Toruń 1976 red. A. Gieysztor, T. Rosławski, s. 108.

¹⁶⁴ T. Kawka, H. Leszczyński, *Kacice – Mogiła*, [w:] *Monasticon [...]*, t. II, s. 108.

¹⁶⁵ M. Kurzyńska, *Wyniki nadzorów archeologicznych prowadzonych na terenie Grudziądza*, Rocznik Grudziądzki, t. XIV: 2001, s. 208-234

¹⁶⁶ W. Sieradzan, *Grudziądz. Historia i rozwój przestrzenny*, [w:] *Atlas [...]*, s. 6.

kolegiaty. Wynika z tego wniosek, iż na miejscu kościoła p.w. św. Mikołaja znajdowała się pierwotnie mniejsza świątynia, sąsiadująca z ulicą¹⁶⁷.

W części północnej miasta linię prostą jego granicy zachodniej wyraźnie zakłóca obszar zajmowany przez nawy kościoła parafialnego. Wnioskuje, że to zakłócenie planu nastąpiło po roku 1227, czyli po śmierci księcia Leszka Białego. Wówczas to upadła idea misji rycerskiej książąt piastowskich do Prus a na arenę dziejową tego terenu wkroczył Zakon Krzyżacki. Grudziądz przestał zapewne pełnić funkcję stróży, jakby wynikało to z planu miasta i jego porównania do planów i losów Montpazier i Aigues – Mortes¹⁶⁸. W 1230 r. ziemia chełmińska w wyniku nadań księcia Konrada Mazowieckiego i biskupa Chrystiana przeszła w ręce Krzyżaków. W latach 1234-38 biskup Chrystian przebywał w niewoli sambijskiej i stracił na rzecz Krzyżaków Zantyr, identyfikowany obecnie z wsią Biała Góra¹⁶⁹. Po uwolnieniu, wśród posiadłości biskupich, tak jak na początku pozostał Grudziądz, na pograniczu chełmińsko – pomezańskim. W zmienionej sytuacji politycznej stróża grudziądzka awansowała zapewne do rangi głównej rezydencji biskupiej.

Przed rokiem 1242 biskup Chrystian starał się o utworzenie opactwa cysterskiego¹⁷⁰. K. Zielińska-Melkowska opactwo to identyfikowała z zaginionym klasztorem cysterskim *Alta Cumba*¹⁷¹. Kwestię klasztoru Alta Cumba i brak jego związków z Prusami wyjaśniła K. Białoskórska¹⁷². Klasztor ten znajdował się na terenie Francji. Nazwa klasztoru fundowanego przez biskupa Chrystiana nie jest znana. Początki prawne tworzenia klasztoru sięgają 1213 r. kiedy to opat Morymondu z nakazu Kapituły Generalnej zobowiązał kierownika misji Chrystiana do założenia klasztorów przeznaczonych dla misjonarzy. W 1223 r. biskupowi Chrystianowi w spotkaniu z biskupem krakowskim Iwonem Odrowążem w Wierdzelewie na Śląsku towarzyszy przeor cysterski Albert. W 1243 r. opaci klasztorów z Łądu i Oliwy mieli przeprowadzić inspekcję fundacji biskupa Chrystiana. Inspekcje zrelacjonował Kapituła Generalna zrelacjonował opat Paradyża¹⁷³. K. Białoskórska kwestię lokalizacji fundacji biskupa Chrystiana pozostawiła otwartą dla dalszych badań¹⁷⁴.

¹⁶⁷ W literaturze przedmiotu badacze zgodnie stwierdzają, że prezbiterium kościoła p.w. św. Mikołaja jest starsze od naw. Zob. *Katalog Zabytków [...]*, s. 7-8. Również w trakcie swoich badań bryły kościoła dowiodłem, że jego zakrystia jest elementem wcześniejszego kościoła. Wnioski te zawarłem w pracach: *Kościół p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle na przestrzeni wieków*, artykuł przygotowany do Rocznika Grudziądzkiego, t. XV, planowany rok wydania 2003. Redakcja Rocznika przesunęła druk artykułu w następnym tomie XVI; M. Szajerka, *Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków i jego miejsce na tle dziejów miasta*. UMK Wydział Nauk Historycznych. Praca dyplomowa, op. cit.

¹⁶⁸ Zob. E. Koch, op. cit., s. 399.

¹⁶⁹ M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, *Wiek V-XV w źródłach. Wybór tekstów źródłowych dla nauczycieli historii i studentów*, Warszawa 1997, s. 170-171; K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)* Nasza Przyszłość, LXXXIII: 1994, s. 43; M. Haftka, *Uwagi [...]*. W pracy *Grudziądz w XIII-XIV w. Studium historyczno architektoniczne*, op. cit., s. XVIII, przyp. 103 napisałem, że kościół p.w. św. Mikołaja posiadał w Białej Górze w XVII w. kantor. Miejscowość tę identyfikowałem z Zantyrem. W wyniku dalszych badań okazało się, że informacja o Białej Górze, zawarta w lustracji kanonika Strzesza dotyczy wsi Biała Góra koło Lubawy.

¹⁷⁰ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters*, s. 46-49; A. M. Wyrwa, *Łekno – Wągrowiec*, [w:] *Monasticon [...]*, op. cit., t. 2, s. 234 klasztor ten miał być filiacją Łekna i powstać w Prusach. Fundacja ta nie doszła do skutku m.in. z powodu śmierci biskupa Chrystiana. Badacz ten do kwestii fundacji klasztoru powrócił w obszernym artykule *Biskup Chrystian i jego próba fundacji klasztoru cysterskiego Prusach*, [w:] Pelplin. 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Kulturotwórcza rola cystersów, Pelplin – Tczew 2002, s. 303-331, red. D. A. Dekanski, O. B. A. Grenz O.Cist., A. Słyszewska, A. M. Wyrwa. Zob. też M. Szajerka, *Pamięć [...]*, s. 84-86.

¹⁷¹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters*, s. 46-49. Także w swojej pracy *Pamięć [...]*, s. 84-86 opowiadałem się za lokalizacją klasztoru Alta Cumba w Grudziądzu.

¹⁷² Zob. K. Białoskórska, *Święty Chrystian primus episcopus Prussiae [...]*, s. 29-33.

¹⁷³ Ibidem, s. 29-33

¹⁷⁴ Ibidem, s. 33.

Można sadzić, iż czas od podjęcia inicjatywy o utworzeniu opactwa cysterskiego do śmierci biskupa Chrystiana w 1245 r. był zbyt krótki do zrealizowania pełnego przedsięwzięcia. Nie oznacza to jednak, że w Grudziądzu nie było początkowo klasztoru cysterskiego. Klasztory lokowane na ziemiach polskich w większości były budowane od podstaw. Musiały być następnie uznane przez Kapitułę Generalną¹⁷⁵. Architektura kościoła św. Mikołaja i otaczających go budynków wskazuje na istnienie tu kompleksu klasztorowego¹⁷⁶. K. Zielińska-Melkowska zauważyła, że Krzyżacy nie osadzili w Grudziądzu żadnego klasztoru żebraczego¹⁷⁷. Tego samego zdania był X. Froelich, który stwierdził, iż fundacje dla klasztorów wymagały zezwolenia od Zakonu i miast. Oprócz domu dobrowolnego ubóstwa w Grudziądzu, nie było w powiecie grudziądzkim klasztorów. Tylko w 1330 r. wielki mistrz Werner von Orseln przekazał patronat nowo wybudowanego kościoła w Szynwałdzie benedyktynom z Torunia¹⁷⁸.

Budzi zastanowienie fakt, że aż do XVIII w. przetrwała w Grudziądzu pamięć o klasztorze przy kościele p. w. św. Mikołaja¹⁷⁹. Do tematu tego powrócę w dalszej części tej pracy. W trakcie prowadzonych badań wyłoniła udokumentowana źródłowo obecność w Grudziądzu Augustianów (kanoników regularnych) do 1584 r. W 1667 r. kanonik L. Strzesz, lustrator diecezji chełmińskiej odnotował, że prepozyt kościoła p. w. św. Mikołaja musiał uzyskać zgodę na odnowienie kościoła od przełożonego prowincjonalnego zakonu kaznodziejskiego Jerzego Badowicza dnia 13 września 1666 r.¹⁸⁰ Jego poprzednik Henryk Chełchowski, prałat domowy biskupa chełmińskiego i sekretarz królewski, w l. 1640-45 (48?) proboszcz kościołów Świętego Ducha i św. Mikołaja w Grudziądzu, do stanu kapłańskiego był przygotowywany przez opata klasztoru cysterskiego w Oliwie Leonarda Rembowskiego¹⁸¹. Status H. Chełchowskiego w Grudziądzu wiele mówi o przeszłości tego

¹⁷⁵ A. M. Wyrwa, *Powstanie zakonu cystersów i jego rozwój na ziemiach polskich w średniowieczu*, [w:] *Monasticon* [...], t. I, s. 44.

¹⁷⁶ M. Szajerka, *Pamięć* [...], s. 112-113. Spis ilustracji i zdjęć. Na obecnym etapie badań najpełniej pierwotny charakter klasztoru kościoła wyłonił się w pracach: M. Szajerka, *Kościół p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle na przestrzeni wieków*, artykuł przygotowany do Rocznika Grudziądzkiego, t. XV, planowany rok wydania 2003.; M. Szajerka, *Kolegiata p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Zmiany w bryle kościoła na przestrzeni wieków i jego miejsce na tle dziejów miasta*. UMK Wydział Nauk Historycznych. Praca dyplomowa, s. 23-48.

¹⁷⁷ K. Zielińska-Melkowska, *Bitwa nad Rządskim Jeziozem na tle wczesnych dziejów Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*, t. XI: 1994, s.12: *Nie mogli więc niszczyć Krzyżacy jego siedziby (tj. bp. Chrystiana, przyp. M. Sz.) w tej zapewne przeznaczanej na stolicę nowej diecezji. Argumentem dodatkowym jest brak w trzynastowiecznym Grudziądzu zakonów mendykanckich, tj. dominikanów i franciszkanów, którym Krzyżacy powierzali duszpasterstwo w zakładanych przez siebie miastach. W Grudziądzu jest inaczej, tu pierwszymi i długo jedynymi zakonnikami byli cystersi i cysterki pod opieką swego biskupa, a potem monastyczna gałąź benedyktyńska. Warto zwrócić uwagę na pewną analogię z pierwszej połowy XIII w., a mianowicie na *civitas cathedralis* – miasto biskupie Płock, lokowane w 1237 r. a także na drugie z 1250 r., biskupa kujawskiego Michała, *civitas cathedralis* we Włocławku.*

¹⁷⁸ X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 11; Zob. S. Kardasz [red.] *Diecezja Toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. XII, dekanat łański, Toruń 1997: *Kościół i kaplicę pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny wielki mistrz Werner von Orseln nadał cysterkom z Torunia. Kościół ten był na terenie diecezji pomezkańskiej aż do roku 1527.*

¹⁷⁹ Zob. X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 120. Badacz ten opisując historię budowy kościoła przez Jezuitów zanotował, że jego budowa rozpoczęta w 1648 r. była w innym miejscu. Grunt, na który m. stoi kościół, nabyty został w roku 1654 i należał dawniej do klasztoru.

¹⁸⁰ *Visitationes* [...], s. 290: *Sic deficientem Rndus praepositus modernus imperato a Rndo prsbytero Gregorio Badowic, ordinis praedicatorum provinciali, die 13 Septemberis anno 1666 communicationis rescripto pargameneo, suae inegritati aliquatenus restituit.* Trzeba dodać w tym miejscu, iż współczesne kanonikowi Strzeszowi nazwisko Jerzego Badowicza wystąpiło tylko raz w przypadku Grudziądza, i tylko w przytoczonym kontekście na tle całej obszernej lustracji. Wnioskować z tego można, że zakon kaznodziejski istniał w Grudziądzu nadał w drugiej połowie XVII w. Kanonik Strzesz wyraźnie oddziela go od Jezuitów, o których pisze bardzo obszernie.

¹⁸¹ Zob. T. Mikulski, Henryk Chełchowski. *Karta z dziejów literatury polskiej XVII w.*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*: 1930, s. 15-18.

kościół. W 1624 r. biskup Kuczborski oddał jezuitom kościół farny i probostwo z domami w mieście oraz folwarkami, z obowiązkiem utrzymania świeckiego księdza administratora. Takim administratorem był H. Chełchowski¹⁸².

Analizie trzeba również poddać zapisy o granicach, zawarte we wspólnym dokumencie lokacyjnym dla Chełmna i Torunia z 1251 r.¹⁸³ Mimo wspólnego przywileju granice posiadłości tych miast się nie stykały¹⁸⁴. Sąsiedztwo dóbr miejskich Torunia zostało określone. Były to granice biskupstwa kujawskiego. Natomiast sąsiedztwo posiadłości miejskich Chełmna nie zostało określone dosłownie. Chełmno otrzymało około 420 łanów, tj. 70 km²¹⁸⁵. Granica tych posiadłości dochodziła do Jeziora Rząd¹⁸⁶. Wg przywileju lokacyjnego dla Grudziądza była to także granica posiadłości Grudziądza¹⁸⁷. W sensie prawnym Grudziądz z Chełmnem graniczył. Dla sąsiadów Chełmna i Torunia wystawca dokumentu użył terminu *peregrini* (pielgrzymi)¹⁸⁸. Wskazany tu termin może być również pośrednim dowodem na istnienie niezależnego od Krzyżaków klasztoru. O enklawie grudziądzkiej w dobrach Zakonu w 1 poł. XIII w. obszernie pisała K. Zielińska-Melkowska. Potwierdzony źródłowo komtur krzyżacki w Grudziądzu był w latach 1264-69¹⁸⁹.

W konkluzji odnośnie drugiego etapu rozwoju terytorialnego Grudziądza wnioskuję, że załamanie linii granicznej od strony Wisły nie było spowodowane warunkami terenowymi – linią zbrocza. Wynikło ono z przeznaczenia terenu w obrębie ulic Ratuszowej i Reja na kompleks klasztorny. Był on zapewne przeznaczony na opactwo cysterskie.

Trzeci etap. 1320 r.

W umownym zarysie z 1242 r. granice miasta przetrwały do 1320 r. Uważam, że w kopii dokumentu lokacyjnego z 1404 r. uaktualniono obszar miasta w oparciu o dokument z 1320 i 1328 r. dowodem na to jest adnotacja o rowach starym i nowym, czyli fosach, które były w obrębie murów¹⁹⁰. Nie ma również w omawianym dokumencie lokacyjnym informacji o kościele Świętego Ducha, który jako szpitalny powinien być poza murami miasta, zgodnie z ogólnie przyjętą praktyką średniowieczną.

Przesunięcie linii granicznej od strony Wisły, w zawiązku z rozbudową kościoła p.w. św. Mikołaja jako klasztornej przy końcu pierwszej połowy XIII w. spowodowało korektę przy Bramie Wodnej. Po roku 1242, w nowym narożniku południowo – zachodnim miasta – klasztoru powstało gdanisko szpitalne¹⁹¹. Na linii zachodniej można zauważyć w równych

¹⁸² Ibidem, s. 17.

¹⁸³ Zob. tekst dokumentu: K. Zielińska – Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, s. 34-64.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 36-37. Punkty 2 i 3 dokumentu lokacyjnego.

¹⁸⁵ Zob. Z. H. Nowak, Chełmno. *Historia i rozwój przestrzenny*, w: Atlas Historyczny Miast Polskich. Chełmno [...], s. 6.

¹⁸⁶ K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, s. 37.

¹⁸⁷ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja* [...], s. 83 i przyp. 11, 12 na s. 86.

¹⁸⁸ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251* [...], s. 36-37, punkty 2 i 3 oraz przyp. 9 wydawcy na s. 59: *Pielgrzymi (peregrini) = przybysze, to krzyżowcy udający się z różnych krajów na wojnę poganami. Pomoc ich była w początkowym okresie walk z Prusami konieczna dla Zakonu. Ponadto termin ten oznaczał osadników, którzy przejściowo zatrzymywali się w Chełmnie lub w Toruniu, a zamierzali osiedlić się na ziemiach Zakonu. Krótko mówiąc, przybysze z zewnątrz.*

¹⁸⁹ Zob. K. Zielińska-Melkowska *Lokacja* [...], s. 24-26.

¹⁹⁰ Zob. W. Koch, op. cit., s. 359, 410-411.

¹⁹¹ M. Szajerka, *Pamięć* [...], s. 112-113, zdjęcie 6. W tym miejscu dodam, że dwa gdaniska czynne były jeszcze w XX w. Wieża gdaniska przy Bramie Wodnej pełniła rolę ubikacji do czasu jej zniszczenia w czasie walk o Grudziądz w 1945 r. Jej zachowany parter został ostatecznie rozebrany przy końcu lat sześćdziesiątych. Jest on jeszcze na zdjęciu S. Myśliwskiego-Wołowskiego, tenże *Szkice grudziądzkie*, wyd. I, Gdynia 1964, wkładka zdjęciowa po s. 24 i wyd. III, Warszawa 1972, s. 43. Gdanisko środkowe jest czynne, znajduje się tam szalek miejski. Zostało ono odbudowane po osunięciu się skarpy wiślanej przy końcu lat siedemdziesiątych XX w. Zachowało się ono w pełnej formie, gdyż służyło jeszcze klasztorowi i kolegium jezuickiemu. W okresie

odstępach trzy gdańskie: przy Bramie Wodnej, przy obecnym ratuszu (dawniej gmachu kolegium jezuickiego) oraz trzecie na zamku głównym. Usytuowanie tych obiektów nie jest przypadkowe i wskazuje na jednorazowy zamysł planistyczny. Na terenie ziemi chełmińskiej gdańskie miejskie z rodowodem trzynastowiecznym mogą być uznane za zjawisko wyjątkowe, jednak ich niezaprzeczalny fakt istnienia ma uzasadnienie w literaturze zachodniej¹⁹². Gdańskie nie były domeną wyłącznie zamków.

X. Froelich wyraźnie wskazał, że Krzyżacy nie założyli Grudziądza. Miasto rozwijało się etapami: [...] *Granice nadane niniejszemu miastu były bardzo szczupłe. Kwidzyńskie i boczne przedmieście i tak zwane Fritte, które w największej części dopiero za pruskiego panowania przypadło, były wykluczone*¹⁹³. Powiększenia posiadłości za czasów Zakonu są tylko dwa zarejestrowane, obydwie za czasów komtura Zygharda von Schwarzburg i w całości były nieznaczne. Pierwsze rozciągnęło się na tak zwane uprzywilejowane ogrody, które położone były po prawej stronie Kwidzyńskiej, wówczas Łasińskiej Bramy, obecnie Ogrodowa (dawniej Stodolowa) ulica, część bocznego przedmieścia aż do O. Hölzel i Groblową ulicę tworząc. Dotyczący dokument jest w transumpcie (wypisie oryginału) i brzmi jak następuje:

My brat Sygarth von Swartz, komandor grudziądzki oznajmiam wszystkim, którzy ten dokument widzą lub słyszą, że wolą i zarządzeniem naszych braci, na pożytek naszemu domowi, że wadliwą zamianę zrobiliśmy z mieszczanami, jako że daliśmy im dziesięć ogrodów z całkowitym czynszem, ponieważ miały do pobożnych celów służyć na wieczyste posiadanie. Za to poprzednio wymienieni czcigodni mieszczanie za poradą i dobrą wolą nam i naszemu domowi dają czynsz z posiadłości Rymana. Kiedyś był w statucie czynsz z czterech ogrodów, które wówczas do miasta należały a że do naszego domu były z pożytkiem, na wieczna posiadłość przeszły. Widzimy, że ta mała pomyłka stale pozostaje, dlatego ten dokument kazaliśmy napisać, naszą pieczęcią i pieczęcią miasta opatrzyć aby sporów uniknąć. Podajemy świadków, którzy z historią są obeznani: brat Albertus Stanghe, brat H. von Malsleben komendant domu, brat Henricus der Kawansher, brat Volcmar jego kompan, brat Conrad von Colmar, Tylo von Meyve [prawdopodobnie z Gniewu], Ratusmeister Nykil von Lygenik, sołtys Nykil von Strelin, Joh. Von Lindenaw. Wszyscy są poważani i zapoznani z sprawą.

*Działo się Anno Dni 1320. Datum per manus dni Nycolai [Mikołaja] plebani de Blandow, odebrano z rąk księdza Nicolaus z Błendowa*¹⁹⁴.

Moim zdaniem X. Froelich mylnie zinterpretował dokument z 1320 r. Wg jego interpretacji obszar ten obejmował Rybny Rynek i część ul. kosynierów Gdyńskich. Jest to obszar pod względem powierzchni zawyżony w konfrontacji z bazą źródłową. Faktycznie natomiast dotyczył on obszaru po lewej stronie obecnej ulicy Starej aż do skrzyżowania z ul. Tkacką. Był tam fragment jednego z przedzamczy¹⁹⁵. Z tego okresu zapewne pochodzi

średniowiecza w Grudziądzu funkcjonowało przynajmniej pięć gdańsk: od strony zachodniej trzy (zamkowe, klasztorne i szpitalne), od wschodniej dwa (browarów zamkowego i miejskiego).

¹⁹² Zob. W. Koch, op. cit., s. 410-411. Badacz ten na planie wzorcowego miasta średniowiecznego, pośrednio przykład Münzbergu, zaznaczył latryny w różnych punktach miasta.

¹⁹³ To stwierdzenie X. Froelicha przyłączeniu osiedli Fryta i Rybaki do Grudziądza po I rozbiorze jest nieścisłe. Ten sam badacz napisał, że wg księgi sądowej z l. 1480-1504 mieszczanie mieli tam swoje stragany, (X. Froelich *Geschichte* [...], s. 134). Obszar ten podlegał prawu miejskiemu. Należał więc do organizmu miejskiego.

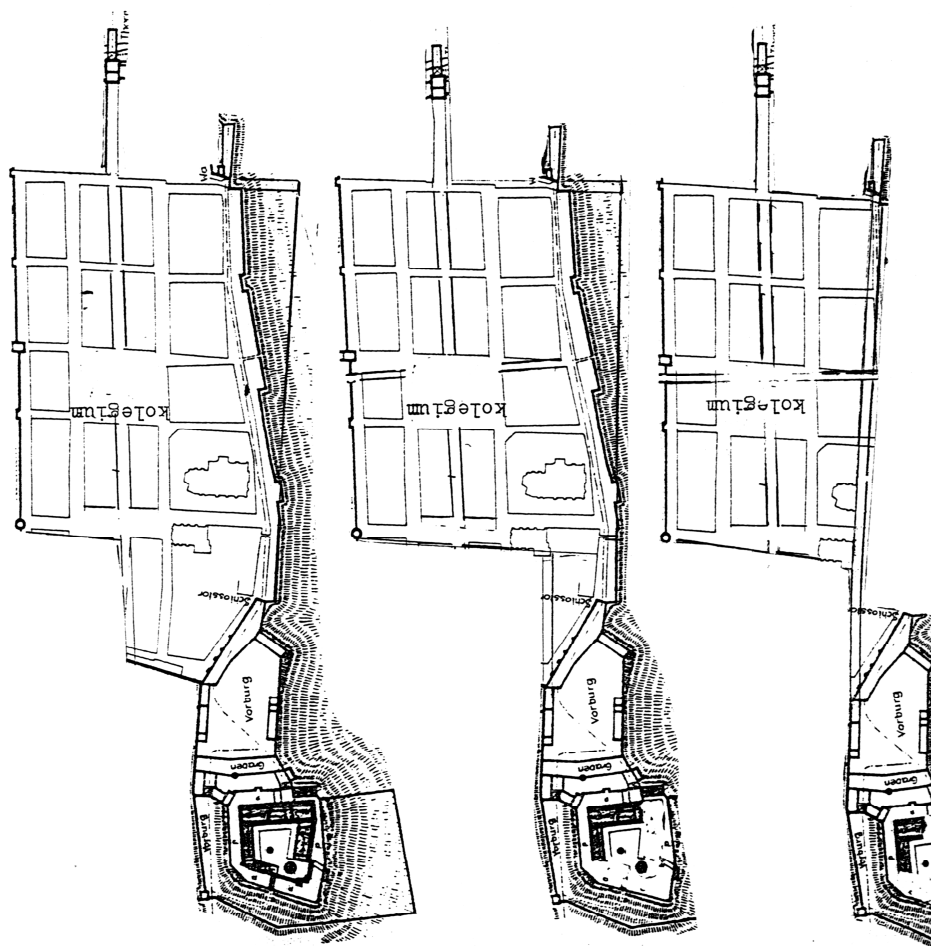
¹⁹⁴ X. Froelich, *Geschichte* [...], s. 92

¹⁹⁵ Wg H. Jacobiego, op. cit., s. 144, plan 14, zamek grudziądzki posiadał kilka przedzamczy, oddzielonych od siebie murami kurtynowymi. Pierwsze, czytelne obecnie, było w części południowo – zachodniej. Tam stał kościół. Drugie, otaczające zamek główny z trzech stron: zachodniej – dochodzące do brzegu Wisły (możemy domniemać, że był tu port zamkowy), północnej i wschodniej. Cztery pozostałe, o nierównej powierzchni były także od strony wschodniej. Mieściły się one w obrębie obecnych ulic: Tkackiej, Solnej, Zamkowej, Podgórznej i Starej.

mur kurtynowy w części północno – zachodniej miasta. Znajduje się w nim furta, która jest na przedłużeniu pierwotnej ulicy Grudziądza po stronie zachodniej. Usytuowanie tej furty świadczy, że wykonano ją przed budową Bramy Kwidzyńskiej¹⁹⁶.

Z cytowanego nadania wynika, że miało służyć pobożnemu celowi. Mógł to być np. cmentarz lub szpital, który jest udokumentowany w na planie katastralnym z 1772 r.¹⁹⁷

Ryc. 9. Rekonstrukcja planu Grudziądza w po 1, 2, 3 etapie¹⁹⁸.
Od prawej kolejno: stan w 1222 r., 1242 r., 1320 r.

Czwarty etap. 1328 r.

Osiem lat później po poprzednim nadaniu ten sam komtur Sieghard von Scharzburg wyraził zgodę na powiększenie obszaru miasta o długość jednego sznura, czyli około 45 m od starego rowu¹⁹⁹. Z wielokrotnie przytaczanego planu katastralnego z 1772 r. można wyczytać, że wówczas zapewne do obszaru miasta włączono domy garncarzy. Na odcinku północnym obecna ulica Murowa nosiła nazwę Töpher Gasse, czyli ulica Garncarzy. Także

¹⁹⁶ W niniejszym studium, dla przejrzystości tekstu nie będę używał nazwy Brama Łasińska, gdyż co wykażę w dalszej części pracy, nie używano jej w takim tłumaczeniu. Używano nazwy łacińskiej lub niemieckiej. Na mapie z 1756 r. (zob. Atlas [...], mapa 7) oznaczona jest jako Brama Łasińska i jednocześnie zaznaczono Lessener Tor. Autor tej mapy stosował ł, pisząc młyn dolny, młynarskie pomieszczenie.

¹⁹⁷ Zob. *Śmierć w dawnej Europie. Zbiór studiów*, w: Historia 129, Wrocław 1997, red. M. Derwich. W pracy tej szeroko omówiono kwestię pochówków.

¹⁹⁸ M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XIV w. [...]*, s. 125.

¹⁹⁹ Zob. X. Froelich, *Geschichte [...]*, s. 92

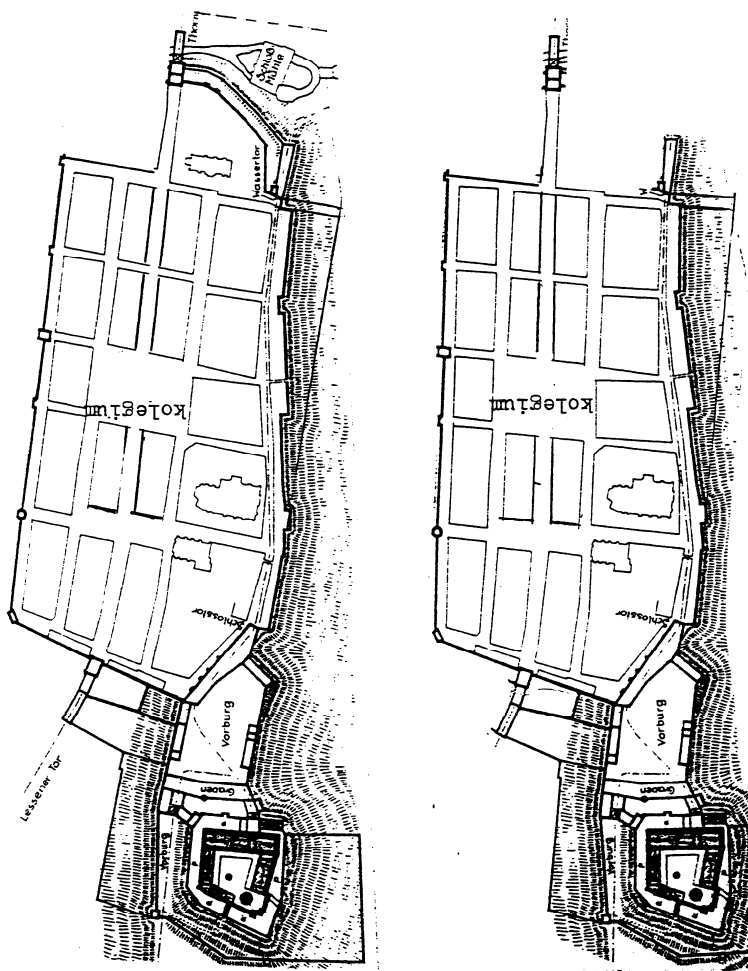
i obecnie nie ma klasycznego skrzyżowania ulic Tkackiej, Starej i Murowej. Skrzyżowanie takie było czytelne, gdy istniał szpital przy ul. Tkackiej²⁰⁰.

Rok 1328 zamknął zasadniczo nabytki Grudziądza średniowiecznego po stronie północnej. Z uwagi na bagnisty teren rozwijało się ono w kierunku wschodnim. Ostatnie dwa nabytki był po stronie południowej.

Piąty etap. 1345 r.

Na tym etapie połączone zostały wówczas już szpitalne parafie św. Jerzego i Świętego Ducha. X. Froelich uznał, że zostały one przyłączone do kościoła p. w. św. Mikołaja²⁰¹. Nie jest to takie pewne. Swą niezależność kościoł p.w. św. Mikołaja zachował do XVII w., był to kościół kolegiacki. Kościołem parafialnym był kościół p.w. św. Jerzego. W tej sytuacji miasto nie odczuło zbyt zmiany statusów kościołów szpitalnych. Szpital Świętego Ducha był nadal od miasta świeckiego oddzielony Starą Osą a od miasta-klasztornu murem (Ryc.10)

Ryc. 10. Rekonstrukcja planu Grudziądza w po 4 i 5 etapie²⁰².
Od prawej: stan w 1328 r., 1345 r.

²⁰⁰ A. Wajler, *Ulice Grudziądza* [...], s. 97, identyfikuje tę ulicę jako Długą. Identyfikacja ta nie jest zgodna z omawianym planem z 1772 r. Ul. Garncarzy ma na planie bieg równoleżnikowy natomiast ul. Długa biegnie południkowo.

²⁰¹ Zob. X. Froelich, *Geschichte*, s. 108-109, 116. Według tego badacza fuzja kościoła Świętego Ducha i św. Mikołaja posiadała podłoże ekonomiczne i była wynikiem rywalizacji o stanowiska.

²⁰² M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XIV w.* [...], s. 126.

W dokumencie budzi zastanowienie fakt, że został on wystawiony za czasów burmistrza Frankenhay²⁰³. Po nim byli jeszcze Sydilis von Lihon (lub Sydel von Lynow) oraz Michał Blandow (1382)²⁰⁴. W tej samej pracy X. Froelich podał, iż pierwszym burmistrzem starego Grudziądza był Sephan Vere, wymieniony w 1420 r.²⁰⁵ Wypływa z tego wniosek, zasygnalizowany wcześniej, że ogniskiem jednoczącym nie musiał być kościół p.w. św. Mikołaja. Jeżeli weźmiemy pod uwagę fakt, że kościół p.w. św. Jerzego na Rybakach posiadał uprawnienia sądownicze w stosunku do Grudziądza, to tam należy szukać centralnego ogniska władzy kościelnej i municypalnej²⁰⁶. Kwestia ustroju Grudziądza jest bardzo skomplikowana, gdyż egzystowały tu jednocześnie cztery podmioty: Krzyżacy, kanonicy regularni (Augustianie), wójt i mieszczanie. Problematykę tę omówię w dalszej części pracy.

Podsumowując ten etap rozwoju terytorialnego Grudziądza można stwierdzić, iż wizualnie nie zmienił on obrysu miasta – klasztoru

Szósty etap. 1415 r.

Przez następne 70 lat obszar miasta nie uległ powiększeniu. Nastąpiło to dopiero w 1415 r., w związku z modernizacją wodociągu²⁰⁷. W następstwie tego nadania miasto otrzymało obszar w kwartale ulic Klasztornej i Szkolnej. Dopiero po tym nadaniu można było otoczyć miasto podwójnym murem, który dochodzi do mostu Bramy Toruńskiej.

Podsumowując swoje wstępne wywody na temat rozplanowania Grudziądza i przekształceń planu miasta dochodzę do wniosku, że w świetle przedstawionych źródeł hipoteza poprzednich badaczy: M. Biskupa, J. Frycza, S. Reszkowskiego, W. Sieradzana o rozwoju Grudziądza od osady grodowej do rozwiniętego miasta średniowiecznego nie ma podstaw²⁰⁸. Uważam, że Grudziądz powstał dla potrzeb wyprawy krzyżowej do Prus rycerstwa polskiego i misji pruskiej biskupa Chrystiana, z pierwszej ćwierci XIII w. W świetle porównania z poglądami W. Kocha, będącymi syntezą badań zachodnioeuropejskich, nosi ono silne znamiona miasta krzyżowców oraz fundacji miejskiej biskupio – opackiej, z centralnie ulokowanymi klasztorem i szkołą kolegiąlną. Przy omawianiu rozplanowania Grudziądza na szczególną uwagę zasługuje komentarz J. Frycza o schemacie wideł w Grudziądzu²⁰⁹. Plan Grudziądza, jego udokumentowana źródłowo geneza dają jednoznaczną odpowiedź, iż widły w rozplanowaniu ulic miast krzyżackich są pochodną od wcześniejszego wrzecionowatego układu ulic. W omawianym mieście zaginiona ulica, będąca wrzecionem, biegła od Bramy Toruńskiej do Bramy Kwidzyńskiej. Jej relikty są czytelne na planach z 1772 r. i z około 1800 r.²¹⁰ Ad acta należy moim zdaniem odłożyć stwierdzenie, że w Grudziądzu w okresie średniowiecza były dwa rynki w centrum miasta. Na aktualności nie stracił jednak z tego powodu wywód, że plany Grudziądza i Warszawy wyróżniają się posiadaniem obok siebie bliźniaczych kwartałów²¹¹. Na planie Warszawy

²⁰³ X. Froelich, *Geschichte*, s. 109.

²⁰⁴ Ibidem, s. 109.

²⁰⁵ Ibidem, s. 132.

²⁰⁶ Ibidem, s. 97. Zob. dokument wielkiego mistrza Konrada von Jungingena z 1401 r. o podtrzymaniu starej granicy jurysdykcji dla Grudziądza.

²⁰⁷ Ibidem s. 98. zob. dokument z 1415 r. o Sztuce Wodnej.

²⁰⁸ Zob. M. Biskup, *Rozwój* [...], s. 9-30; J. Frycz, *Układ* [...], s. 31-72; S. Reszkowski, *Rozplanowanie* [...], s. 33-45; W. Sieradzan, *Grudziądz. Historia i rozwój przestrzenny*. [...], s. 5-6.

²⁰⁹ J. Frycz, *Układ* [...], s. 35-36.

²¹⁰ *Atlas Historyczny Miast Polskich. Grudziądz* [...], plany 8 i 10.

²¹¹ Zob. M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy, Spotkania z Zabytkami*: 2000, nr 2, s. 10-13.

z 1600 r.²¹² widać te same fazy zanikania dużego kwartału i podziału na trzy. Zarówno Grudziądz jak i Warszawa były w kręgu oddziaływania kanoników regularnych i Augustianów²¹³. Odnośnie Grudziądza, przy czytaniu planu z 1772 r. badacze nie odtworzyli jego legendy, czyli nie uwzględnili znaków graficznych, odróżniających parcele zabudowane od niezabudowanych. Wszystkie potraktowane zostały jako zabudowane.

W przypadku przedstawionego rozwoju terytorialnego Grudziądza można zauważyć pewną prawidłowość. Klasztor kanoników regularnych, który był rdzeniem założenia urbanistycznego Grudziądza nadal nim pozostał. Natomiast świeckie miasto, z południowego brzegu Starej Osy, podeszło pod mury klasztoru kanoników. Stąd też Grudziądz posiadał w przeciwieństwie do innych miast bramy wewnętrzne. Takie bramy posiadały na swojej granicy Stary i Nowy Toruń. Były to początkowo dwa różne organizmy miejskie.

²¹² Por. T. Lalik, *miasto – układ przestrzenny*, [w:] *Encyklopedia Historii Gospodarczej do 1945 r.*, A-N, s. 542. Stara Warszawa, plan ok. 1600 r.

²¹³ Kanonicy regularni są odnotowani w źródłach 1270 r. w Błoniu pod Warszawą a Augustianie w Warszawie w 1356 r. Zob. A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. Część pierwsza od 966 do 1363 r.*, Petersburg 1898, s. 158, 161. E. Drozdowski, S. Kopczyński, *Środowisko geograficzne regionu grudziądzkiego*, [w:] red. J. Danielewicz, *Dzieje Grudziądza*, Grudziądz 1992, s.13-164.